

GÜLNARƏ QURBANOVA

**OĞUZ DİLLƏRİNDƏ
ƏVƏZLİKLƏR VƏ
ONLARIN MƏTN
YARANMASINDA ROLU**

GÜLNARƏ QURBANOVA

**OĞUZ DİLLƏRİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR VƏ
ONLARIN MƏTN YARANMASINDA ROLU**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 14 dekabr
2015-ci il tarixli, 9 sayılı protokoluna əsasən dərs
vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

**“Kooperasiya” nəşriyyatı
Bakı – 2016**

Redaktor: **H.K.QULİYEV**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Q.Ş.KAZIMOV**
filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

K.M.SÜLEYMANLI
filologiya elmləri namizədi, dosent

Qurbanova G.İ. Oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında rolu. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2016, 144 s.

Dərs vəsaiti oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında roluna həsr olunur.

Kitabda oğuz dillərində işlənən şəxs, işarə və sual əvəzliliklərinin mənşəyi, qrammatik, funksional semantik xüsusiyyətləri işıqlandırılır, onların mətn yaranmasında rolu tədqiq edilir.

Kitab ixtisası Azərbaycan və başqa türk dilləri olan bakalavr, magistrant və doktorantlar, həmçinin digər oxucular üçün nəzərdə tutulur.

Q $\frac{0503229412-132}{124-2016}$

© “Kooperasiya” nəşriyyatı

© Gülnarə Qurbanova

ÖN SÖZ

Əsas nitq hissələrinə daxil edilən sözlərlə müqayisədə əvəzliliklərə az miqdarda söz daxildir. Amma əvəzliliklər nitq və dildə işlənmə tezliyinə görə başqa nitq hissələrinə aid sözlərdən geridə qalmır. Əvəzliliklər ismə, sifətə, saya, hətta əvəzliyə aid olub onları əvəz edir və onların funksiyalarını yerinə yetirir. Əvəzliliklərin əksəriyyəti türk dillərinin qədim dövrlərində, hətta 6 min il bundan əvvəl şumer dilində işlənmişdir. Azərbaycan və türkmən dillərində əvəzliliklərə aid tədqiqatlar aparılmışdır, amma türk və qaqauz dillərində əvəzliliklər qədərincə tədqiq edilməmişdir.

Dərs vəsaitində oğuz qrupuna daxil olan dörd dilin materialları əsasında əvəzliliklərin tədqiqi onların etimologiyasını, mətn-yaratmada və sintaksisdə funksiyalarının daha dərindən öyrənilməsinə kömək edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, türkoloji dilçilikdə türk dillərinin oğuz qrupuna Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri daxildir.

Dərs vəsaitində oğuz dillərinin şəxs, işarə və sual əvəzliliklərinin etimoloji təhlili, semantik xüsusiyyətləri, mikro və makromətnlərin bağlanması onların rolu şərh olunur. Oğuz dillərində əvəzliliklər müəyyən qədər araşdırılsa da, Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin müqayisəli tədqiqi və mətnin tərtibində rolu ilk dəfə bu dərs vəsaitində əksini tapmışdır. Vəsaitdə oğuz dillərinin əvəzliliklərinin mahiyyəti araşdırılır, onların semantik bölgüsü verilir, etimologiyaları müəyyənləşdirilir və dildə funksiyalarından bəhs edilir. Vəsait oğuz dillərinin şəxs, işarə və sual əvəzliliklərinin hərtərəfli izahına həsr olunduğu üçün onun qarşısında bir sıra müvafiq vəzifələr durur:

- adı çəkilən qruplara daxil edilən əvəzliliklərin mahiyyətinin açılması;

- onların etimoloji təhlilinin verilməsi;

- əvəzliliklərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- əvəzliliklərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin izahı;
- mikro və makromətnin yaranmasında əvəzliliklərin iştirakının üzə çıxarılması.

Vəsaitin elmi-nəzəri əsaslarını oğuz dillərinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş nəzəri ədəbiyyat və lüğətlər təşkil edir. İllüstrativ materiallar hər bir oğuz dilinə aid bədii ədəbiyyatdan seçilmişdir. Onun nəzəri əsaslarını Azərbaycan dilçilərindən Ə.Dəmirçizadə, M.Ş.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Y.M.Seyidov, Q.Ş.Kazimov, M.İ.İslamov, K.M.Abdullayev, Ə.Ə.Abdullayev, Ə.Ə.Xəlilov, həmçinin A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, A.M.Şerbak, N.Z.Hacıyeva, L.A.Pokrovskaya, A.Borcakov, A.P.Potseluyevski kimi türkoloqların tədqiqatları təşkil edir.

Dərs vəsaiti tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və ənənəvi təsvir metodları əsasında yazılmışdır.

Vəsait türk dillərinin əvəzliliklərinin tədrisində, həmçinin türk dillərinin əvəzliliklərinə aid ümumiləşdirici tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Dərslərin nəzəri ümumiləşdirmələrini və nəticələrini türkoloji dilçiliyin müvafiq bölməsinin tədrisinə tətbiq etmək faydalı olar.

Kitabda hər bir bəhsdən sonra müvafiq sual və tapşırıqlar verilir.

Dərs vəsaitində “oğuz dilləri”, “cənub-qərb qrupu türk dilləri” və “oğuz qrupu türk dilləri” sinonim terminlər olaraq işlənir.

Həsən Quliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

ƏVƏZLİLİKLƏRİN MAHİYYƏTİ

Əvəzlilik dedikdə Azərbaycan dilçiliyində, əsasən, müəyyən mətnə və nitq kontekstində adları – isim, sifət, say və bəzən də zərfləri əvəz edən söz və söz qrupları nəzərdə tutulur. Burada əvəzliyin mətnə təkrardanqaçma xüsusiyyəti qabardılır. Amma əvəzliyin dildə vəzifəsi bununla bitmir. Q.Ş.Kazımov əvəzliyin daha bir əsas funksiyası haqqında bəhs edir və yazır: “... dil əvəzlilikləri yalnız təkrardanqaçma vasitəsi kimi yaratmamışdır. Elə hallar var ki, əvəzlilikləri atıb, yerinə onun əvəz etdiyi sözləri və birləşmələri qoymaq mümkün olmur və ya bu cür əməliyyat mətni eybəcərləşdirir. Deməli, əvəzliliklər müstəqil əlaqələndirici vasitə kimi də fəaliyyət göstərir” [24, s. 464].

Əvəzlilik türk dillərində işlənən ən qədim söz qruplarıdır. Bu münasibətlə “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində yazılmışdır: “Dilçilik ədəbiyyatında əvəzliyin ən qədim nitq hissələrindən olduğu və xüsusi inkişaf yolu keçdiyi göstərilir. Əvəzliliklərin ilkin vəzifəsi əşyanı göstərmək, ona işarə etmək olmuşdur. Deməli, ilk əvəzliliklər işarə əvəzlilikləri idi. Bütün qalan əvəzliliklər (şəxs, sual, təyin, yiyəlik əvəzlilikləri) məhz işarə əvəzliliklərindən törəmişdir ki, bu ümumi qanunauyğunluq həm geri qalmış qəbilə dillərinin mövcud dil faktlarında, həm də inkişaf etmiş müasir dillərin tarixi materiallarında müşahidə olunur [7, s.200].

Əvəzliliklər sayca az olmalarına baxmayaraq, dildə və nitqdə ən çox işlənən söz qruplarıdır. Belə bir misala diqqət yetirək: *Sən və mən bunu* qəbul etmirik. *Səni* ittiham edənlər bilməlidir ki, *sənin* adın artıq bütün dünyada simvola çevrilib. *Onlar* başa düşməlidirlər ki, zamandan və şəraitdən asılı olmayaraq *onlar* bu qanlı cinayətə batan əllərini heç vaxt yuya bilməyəcəklər

(Qəzetdən). Verilmiş mətndə əvəzliliklərin yeddi dəfə işləndiyi göz qabağındadır. Bu nitq hissəsinə daxil olan sözlər türk dillərinin qədim yazılı kitabələri olan Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir. Türk dillərinin əvəzliliklərinin öyrənilməsi bu dillərin qrammatik quruluşunun tədqiqi dövründən başlanmışdır. Amma bu günədək əvəzliyin mahiyyəti, onun tərifli kifayət qədər dəqiq izahını, şərhini tapmamışdır.

Dərs vəsaitində biz türkoloji dilçilikdə əvəzliyə verilən izah və təriflərin bəziləri üzərində dayanıb bu nitq hissəsinin mahiyyətini və tərifini işıqlandırmaya çalışacağıq, həmçinin rus dilçiliyində əvəzliyin mahiyyətinə dair bu dilin akademik qrammatikasında məsələnin qoyuluşuna münasibət bildirməyi nəzərdə tuturuq.

Türk dillərində əvəzliyin tarixi səciyyəsinə Ə.Rəcəbli geniş şərh etmişdir. Ə.Rəcəbli bu nitq hissəsinə ən milli, tərkibində alınma sözlər olmayan, çox qədim tarixə malik olan nitq hissəsi kimi xarakterizə edir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində əvəzliliklərin kifayət qədər inkişaf etmiş sisteminə rast gəlinir. Əvəzlik sisteminin abidələrin dilində inkişaf etməsi və onların indiyədək, demək olar ki, dəyişməməsini əsas tutan Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, türk dillərində əvəzliliklər Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərədək təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramın V əsri üçün artıq formalaşmışdır [40, s.197-198]. Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklərin tarixi inkişafı haqqında ən müfəssəl məlumat Ə.Rəcəbli tərəfindən verilmişdir. Əvəzliliklərin ayrı-ayrı növlərindən bəhs edən Ə.Rəcəblinin həmin əsərinə müraciət edəcəyik. Burada isə hələlik qeyd olunanlarla kifayətlənirik. Yuxarıda əvəzliliklər haqqında edilən qeydlər bütün türk dillərinə, o cümlədən türk dillərinin oğuz qrupuna daxil edilən Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin əvəzliliklərinə də aiddir.

Əvəzliyin başqa xüsusiyyətlərinin tədqiqinə keçməzdən əv-

vəl bu nitq hissəsinə verilən izahların, təriflərin mahiyyətinə diqqət yetirək. Məlumdur ki, bütün qrammatika kitablarında əvəzlilikdən bir nitq hissəsi kimi bəhs olunmuş və ona tərif verilmişdir. Bu təriflər müxtəlifdir. Burada onlardan bəzilərinin təhlil olunması əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi dillərin qrammatik quruluşunda tutduğu yeri müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.

M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın birgə tərtib etdikləri sorğu lüğətində əvəzliyə belə tərif verilir: “Əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və ya sırasını bildirməyib, yalnız onlara işarə edən nitq hissəsidir” [7, s.102]. Əvəzliyə O.S.Axmanovanın tərtib etdiyi terminlər lüğətində də tərif verilmişdir. O.S.Axmanova yazır ki, nitqin həmin situasiya və vəziyyətindən asılı olaraq əvəzliyin kateqorial mənası əşyaya (əlamətə) işarə etməkdir. “Mən” - nitq aktının subyekti, “o” - bu nitq aktında iştirak etməyən şəxs, “bu” danışanın yaxınlığında olan, “o” – danışandan uzaqda olan [52, s.227]. M.İ.Adilov və başqalarının, həmçinin O.S.Axmanovanın əvəzliyə verdiyi tərifdə ümumilik, oxşarlıq hər iki tərifdə əvəzliyin kateqorial mənasının əşyaya (əlamətə) işarə etməsinin göstərilməsidir. Amma əvəzliyin əşyanın adını, əlamətlərini, miqdarını və ya sırasını bildirməməsi məsələsinin əvəzliyin tərifinin tərkibində verilməsinə ehtiyac yoxdur. Bizcə, əvəzliyin onsuz da bildirmədiyi əlaməti sadalamağa ehtiyac qalmır. Əvəzliyə verilmiş başqa təriflər üzərində dayanmaq da yerinə düşər.

F.Y.Veysəllinin iştirakı və redaktorluğu ilə tərtib olunmuş dilçilik ensiklopediyasında da əvəzliyə tərif verilmişdir. Orada yazılmışdır: “Əvəzlik əşya, predmet, şəxsi və ya onların təmsilçilərini işarə, əvəz, təyin və s. etməklə bildirən sözlərdir” [14, s. 420]. Bu tərifdə də müəyyən qüsurlar tapmaq mümkündür. Burada verilmiş tərifdə “əşya” və “predmet” sözlərinin məna yükü yaxındır. Ona görə də həmin tərifdə “predmet” sözünün işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Əvəzliyin əsas funksiyası “əvəz və işarə et-

mək” olduğundan onun təyin funksiyasının da olmasını tərifdə əks etdirməyə ehtiyac yoxdur.

Əvəzliyə oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikalarında da tərif verilmişdir. Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında əvəzliyə belə tərif verilmişdir: “Əvəzlik, latın sözü pronomen-dən götürülmüşdür ki, bu da adın əvəzi deməkdir. ... onlar əşyanın adını, əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. konkret olaraq bildirmir, ancaq onlara ümumi şəkildə işarə edir” [34, s.146].

Türk dilinin qrammatikasında qeyd olunur ki, əvəzlik əşya və onun əlamətlərinə işarə edən, onları adlandırmayan, onların məzmununu təyin etməyən sözlər daxil olan nitq hissəsidir [68, s.171].

Türkmən dilinin akademik qrammatikasında əvəzlik haqqında tərifdə göstərilir ki, müəyyən nitq hissələrini əvəz edən və hər hansı şəxsin, əşyanın başqa əşyaya, hadisələrə münasibətini bildirir [62, s.177].

Qaqauz dilinin qrammatikasında isə əvəzliyə belə bir izah verilir: əvəzlik əşyaları, keyfiyyəti, əlaməti, miqdarı dolayısı ilə bildirən, yəni isimləri, sifətləri, sayları (bəzən isə zərfləri) əvəz edən nitq hissəsidir [77, s.126].

Oğuz dillərinin dördünün də mötəbər qrammatikalarında əvəzliyə verilən tərifləri yuxarıda qeyd etdik. Onların ardıcıl təhlilinə keçək. Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında, gördüyümüz kimi, əvəzliyin əşyanın adını, əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını bildirməməsi qeyd olunur. Məlumdur ki, bu sadalanan xüsusiyyətləri bildirən nitq hissələri vardır. Əşyanın adını isim, əlamətini və keyfiyyətini sifət, miqdarını say bildirir. Ona görə də əvəzliyə verilən tərifdə ona xas olmayan xüsusiyyətləri sadalamağa ehtiyac da yoxdur. Amma həmin tərifdə əvəzliyin ümumi şəkildə işarə edə bilmək xüsusiyyəti əsasdır və həmin tərifin özəyidir. Türk dilinin qrammatikasında əvəzliyə verilən tərifdə “əşyaları adlandırmayan, onların məzmununu təyin etmə-

yən” fikirləri də, qeyd etdiyimiz kimi, yerinə düşməyib və həmin tərifdə əks olunması artıqdır. Türk dilinin əvəzliyinə aid həmin tərifdə əvəzliyin “əşya və onun əlamətlərinə işarə edən” fikrinin qeyd olunması, bircə, düzgündür. Qaqauz dilinin qrammatikasında əvəzliyə verilən tərifdə isə əvəzliyə aid edilən belə bir fikir, yəni “əşyaları, keyfiyyəti, əlaməti, miqdarı dolayısı ilə bildirmək” fikri də, bircə, yanlıştır. Bu xüsusiyyətləri əvəzlik bildirmir. Onları bildirən nitq hissələri vardır. Həmin tərifdə sağlam olaraq qəbul edilə bilən belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, əvəzlik isimləri, sifətləri, sayları (bəzən də zərfləri) əvəz edən nitq hissəsidir.

Yuxarıda əvəzliyə verilən təriflərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar: 1) əvəzlik isimləri, sifətləri və sayları əvəz edir; 2) əvəzlik isimlərə, sifətlərə və saylara işarə edir.

Burada bir sıra başqa türk dillərində əvəzliyə verilmiş təriflər üzərində dayanmaq, məsələnin qoyuluşunun köklü həllinə, bircə, xidmət edər. Başqırd dilinin qrammatikasında əvəzliyə belə izah verilir: “Əvəzlik isimləri, sifətləri, sayları və zərfləri əvəz edə bilən sözlərin birləşdirildiyi nitq hissəsidir” [63, s.153]. Yakut dilinə aid qrammatikada qeyd edilir ki, əvəzlik adlara daxil olan hər hansı bir nitq hissəsinin mənasını ümumi şəkildə ifadə edən, yəni isimləri, sifətləri, sayları, həmçinin bəzən zərfləri əvəz edən nitq hissəsidir [60, s.187]. Özbək dilinin qrammatikasında əvəzliyə belə tərif verilmişdir: “Əvəzlik əşyalara, onların əlamətlərinə işarə edən, amma onları adlandırmayan və onların məzmununu müəyyənləşdirməyən sözlərin daxil edildiyi nitq hissəsidir” [69, s.172]. Qaraçay-balkar dilinin qrammatikasında əvəzliyə bir növ başqa tərif verilir və qeyd olunur ki, əvəzlik işarə, sual, təyini, inkar və qeyri-müəyyən sözlərdən ibarət olan, kontekstlə konkretləşən məna ümumiliyi ilə xarakterizə olunan nitq hissəsidir [64, s.177].

Digər türk dillərinin qrammatikalarından götürülmüş sitat-

larda əvəzliyin adları əvəzətmə xüsusiyyəti ön plana çəkilir. Bu isə əvəzliyin dildə, onun qrammatik quruluşunda rolunu müəyyənləşdirməyə əsaslanmışdır. Əvəzətmə xüsusiyyəti ilə yanaşı əvəzliyin işarə edə bilmə funksiyası da həmin təriflərdə ön plana çəkilir. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin əvəzlilikləri hələ Orxon-Yenisey yazılı kitabələrindən daha qədimlərdə, demək olar ki, tam formalaşmış və kitabələrdə əks olunmuşdur. Bu nitq hissəsi türk dillərinə həsr olunmuş morfoloqiyaların hamısında təsvir olunmuş və ona müxtəlif təriflər, izahlar verilmişdir. Həmin təriflərdən bəzilərini yuxarıda təhlil etdik və onların müsbət və çatışmayan cəhətlərini qeyd etdik. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, əvəzliyin müəyyənləşdirilməsində əsas və aparıcı xüsusiyyət olaraq onun adları əvəzədbilmə xüsusiyyəti meydana gəlir. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliyə türkoloji dilçilikdə A.M.Şerbakın verdiyi tərif, izah daha dolğun və inandırıcıdır. A.M.Şerbak qeyd edir ki, əvəzlik müəyyən kontekstdə ismi, sifəti və sayları əvəz edir [89, s.122]. Məlumdur ki, əvəzlik müstəqil bir nitq hissəsidir. Nitq hissələri sırasında əvəzliyin yeri, vəzifələri müəyyən kontekstdə ismi, sifəti və sayları əvəz etməkdir. Ona görə də latın dili termini ilə pronomen, yəni adları əvəz edən olaraq adlandırılmışdır.

Türkoloji dilçilikdə əvəzliyin mahiyyəti haqqında fikirlərin təhlili üzərində dayandıq. Bəs, rus dilinin qrammatika kitablarında rus dilçilərinin bu məsələyə baxışı necədir? Rus dili əvəzlilikləri kateqoriyası, onun tarixi və müasir vəziyyəti V.V.Vinoqradov tərəfindən ətraflı tədqiq edilmişdir. V.V.Vinoqradov əvəzliliklərin qrammatik taleyi, əvəzlik haqqında təlimdə klassik və romantik (subyektiv-idealistik) baxışların mexaniki qarışıq salınması, əvəzliliklərin xüsusi leksik-semantik söz tipi olması, müasir rus dilində əşya-şəxs əvəzliliklərinin qrammatik xüsusiyyətləri və s. nəzəri məsələləri tədqiq etmişdir [56, s.255-270]. Rus

dilinin akademik qrammatikasında bu nitq hissəsi əvəzlilik – isim termini ilə adlandırılır və qeyd olunur ki, əvəzlilik – isim nitq hissəsi əşyaya işarə edən, halların, kəmiyyət və cins morfoloji kateqoriyalarında işarə mənası ifadə edən nitq hissəsidir. Əvəzlilik – isim az miqdarda, sayca çox olmayan söz qrupunu əhatə edir və sözün qrammatik mənasında əşyaya işarə edir, yəni şəxsə, həmçinin qeyri-şəxsə, yaxud yalnız şəxsə işarə edir [82, s.531]. Rus dilinə aid yazılmış başqa bir akademik qrammatikada da əvəzlilik – isim termini saxlanılmış və bu nitq hissəsinə belə tərif verilmişdir: “Əvəzlilik – isim şəxsə, yaxud əşyaya işarə edilməsini bildirir, bu mənanı hal, kəmiyyət və leksik-qrammatik kateqoriya olan cinsdə ifadə edir” [61, s.305].

Göründüyü kimi, rus dilinin hər iki akademik qrammatikasında bu nitq hissəsi əvəzlilik – isim adlandırılmışdır. Bu terminin birinci tərəfi türk dillərinə aid yazılan qrammatikaların hamısında eynidir, amma rus dilçiliyində bu nitq hissəsi cüt terminlə əvəzlilik – isim olaraq qəbul edilir. Bu terminin birinci tərəfi həmin nitq hissəsinə aid edilən sözlərin əvəzetmə, yerində işlənmə, işarəetmə xüsusiyyətinə əsaslanır, amma ikinci tərəfi həmin nitq hissəsinə aid edilən leksik vahidlərin malik olduğu qrammatik kateqoriyalara söykənir, bu da onun ismə xas olan hallanma, kəmiyyət bildirmə və cins kateqoriyasına malik olma xüsusiyyətinə əsaslanır. Doğrudan da, əvəzliliklər hallanır, kəmiyyəti göstərə bilir, rus dilində cinsə görə kişi, qadın və orta cinsə görə dəyişir, cinsi bildirir. Doğrudur, türk dillərinin əvəzlilikləri də hallanır, kəmiyyətə görə dəyişir, amma bu dillərə cins kateqoriyası xas deyildir.

Beləliklə, rus dilində əvəzliyə verilən ad – termin onun hər bir kateqorial xüsusiyyətini və onun şəxsə, əşyaya işarə edə bilməsi xüsusiyyətini əhatə edir. Buna görə də tam və əhatəli tərif hesab oluna bilər.

Rus dilinin akademik qrammatikasında əvəzlilik termini haq-

qında ətraflı məlumat verilir. Bizcə, bu açıqlamalar türkoloji dilçilik üçün yeni və olduqca faydalıdır. Ona görə də həmin izah və araşdırma üzərində müfəssəl dayanmağa və ətraflı şərhə ehtiyac vardır. Həmin qrammatikada qeyd olunur ki, əvəzlik termini qrammatika elmində əvəzlik-isim terminindən, həmçinin daha geniş söz qrupu ilə əlaqədar işlənir; əvəzlik dedikdə isimlər, sifətlər, saylar, zərflər də nəzərdə tutulur. Onlar qapalı, artmayan sıranı əhatə edir və işarətmə funksiyası ilə birləşir. İşarətmə funksiyasının növləri əvəzetmə funksiyasıdır. Bu sözlər məxsusi mücərrəd mənaya malik olur, bu da kontekstdə, yaxud nitq situasiyasında konkretləşir. Sözüün həqiqi mənasında öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlifdir: onlar müxtəlif qrammatik kateqoriyalara və sintaktik funksiyalara malikdirlər. Əvəzlik – isimlərdə isə başqa xüsusiyyət vardır: morfoloji cəhətdən onlar isimlərə daxil olmur, onlara birləşmərlər. Belə birləşməyə əvəzlik – isimlərdə cinsi, kəmiyyəti və halı göstərmədə orijinallıq mane olur, onun qarşısını kəsir. Bu morfoloji səciyyə əvəzlik – isimləri müstəqil nitq hissəsi olaraq göstərməyə əsas verir [82, s.531]. Bu geniş izahdan sonra bizcə, rus dilçiliyində bizim əvəzlik adlandırdığımız nitq hissəsinin qoşa terminlə verilməsinin səbəbini başa düşmək mümkündür.

Beləliklə, əvəzliyə belə bir tərifin verilməsini biz düzgün hesab edirik: müəyyən kontekstdə və ya nitq situasiyasında adlar – isim, sifət, say və bəzən də zərfləri əvəz edən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir.

OĞUZ DİLLƏRİNDƏ ƏVƏZLİYİN LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARI

Dildə əsas nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Əvəzliklər dillərin ən qədim leksik qatına məxsus dil vahidləridir. Q.Kazımovun yazdığına görə, şumer dilinin morfoloji quruluşu türk

dilləri ilə eynidir. Şumer dilinin altı minillik dövründə əvəzliliklər müasir dilimizdə işlənən əvəzliliklərə daha yaxındır. Q.Kazımov şumer dilində əvəzliyin dörd növünün olduğunu yazır. Bunlar şəxs, yiyəlik, işarə və sual əvəzlilikləridir [23, s.109]. Göytürk dilində də əvəzliliklər artıq formalaşmış bir nitq hissəsi kimi işlənmişdir [40, s.197]. Orxon-Yenisey yazılı abidələri V-VIII əsrlərə təsadüf edir. Deməli, Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki dövrlərdə də türk dillərində bu nitq hissəsinə aid leksik vahidlər mövcud olmuşdur. Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində Ə.Rəcəbli əvəzliliklərin yeddi növünün olduğunu yazır: şəxs əvəzlilikləri, təyin əvəzlilikləri, qayıdış əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, ümumiləşdirici əvəzliliklər, qeyri-müəyyən əvəzliliklər [40, s.199]. Ə.Rəcəblinin bölgüsündə təyin əvəzliyinə *kəntü* və *öz*, qayıdış əvəzliyinə *öz*, işarə əvəzliyinə *bu*, *şu*, *ol*, *anta*, *ança* sual əvəzliliklərinə *kim*, *nə*, *kani*, *kantan*, *kantay*, *kaç* əvəzliliklərini, ümumiləşdirici əvəzliyə *kamuğ*, qeyri-müəyyən əvəzliyə *nə*, *nəng* əvəzliliklərini daxil edir [40, s.199-226]. A.N.Kononov isə Orxon-Yenisey abidələrində işlənən əvəzlilikləri mənşə və mənalarına görə iki qrupa bölmür: 1) əvəzliliklər (şəxs, işarə və sual); 2) əvəzlik sözlər: ayırıcı (qüvvətləndirici), qeyri-müəyyən (ümumiləşdirici və inkar) [70, s.163]. A.N.Kononovun əvəzliliklərə aid verdiyi bölgü üzərində düşünmək lazımdır. Onun əvəzlilikləri iki qrupa, yəni əvəzliliklər və əvəzlik sözlərə bölməsində həqiqət vardır. A.N.Kononovun əvəzlik dedikdə əsil əvəzlilikləri, yəni şəxs, işarə və sual əvəzliliklərini nəzərdə tutduğu aydındır. Amma əvəzliyin ikinci qrupuna aid etdiyi leksik vahidlər isə əvəzlik rolunda işlənən başqa sözlərdir. Əvəzlik rolunda işlənən sözlərin fərqləndirici (qüvvətləndirici) növünə A.N.Kononov *öz*, *kəntü* [kənti], qeyri-müəyyən əvəzlik sözlərə *nəng* [nəng], ümumiləşdirici əvəzlik sözə *kamuğ*, *barça*, *barı* [baru], *üküş*, *qop* (*hamısı*) sözlərini daxil edir [70, s.167-168]. Bunlar həqiqətən də, əsil əvəzliliklərdən fərqlənən sözlərdir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilini tədqiq edən alimlərdən A.N.Kononov bu abidələrin dilində əvəzliyin iki qrupunu, əsil əvəzliliklərin və əvəzlik sözlərin qruplarını müəyyənləşdirir. Əsil əvəzliliklərin o, üç, əvəzlik sözlərin dörd növünün olduğu nəticəyə gəlir. Amma həmin abidələrin daha dərin tədqiqatçısı Ə.Rəcəbli də abidələrin dilində işlənən əvəzlilikləri yeddi qrupa bölür. Bu bölgülərdə miqdar uyğunluğu olsa da, termin fərqləri özünü göstərir.

Türk dillərinin tədqiqatçısı A.M.Şerbak əvəzliyin mənaca doqquz növünün olduğunu yazmışdır: şəxs, işarə, sual, qayıdış, yiyəlik, qeyri-müəyyən, inkar, təyin və nisbi [89, s.124-138]. Burada şəxs, işarə, sual, qayıdış və yiyəlik əvəzlilikləri, yəni bu beş növ əvəzliliklər başqa tədqiqatlarda da ənənəvi olaraq ayırd edilir. Amma inkar, təyin və nisbi əvəzliliklər deyəndə A.M.Şerbakin hansı əvəzlilikləri nəzərdə tutduğuna, yəni bu bölgülərə hansı əvəzlilikləri daxil etdiyinə diqqət yetirək.

A.M.Şerbak qeyd edir ki, türk dillərində əsil inkar əvəzlilikləri yoxdur, inkar əvəzliyi rolunda bu dillərdə qeyri-müəyyən əvəzliliklər felin inkar forması ilə birləşərək çıxış edir. Buraya Azərbaycan dilində *heç kim, heç kimsə, heç kəs*, türk dilində *hiç kimsə, hiç bir*, türkmən dilində *hiç kim, hiç kəs, hiç bir* əvəzlilikləri daxil edilir. Təyin əvəzliliklərinə Azərbaycan dilində *var, varı, hamu ~ hamı ~ gamu, bütün*, türkmən dilində *baarı, bütün*, qaqauz dilində *bütün*, uyğur dilində *barı, barça, pütün* kimi sözləri daxil edir. Nisbi əvəzlik haqqında A.M.Şerbak yazır ki, buraya daxil edilən əvəzliliklər sual əvəzliliklərindən onların xüsusiləşməsi və funksional dəyişməsi nəticəsində törəmişdir. Bu qrupa A.M.Şerbak Azərbaycan dilində *ki*, qaqauz dilində *ani* əvəzliliklərini daxil edir [89, s.135-138]. Göründüyü kimi, A.M.Şerbak inkar, təyin və nisbi əvəzliliklər qruplarına daxil etdiyi əvəzliliklər əsil əvəzlik deyil, əvəzlik rolunda çıxış edən sözlərdir. Bunlar da başqa nitq hissələrinə daxil edilə bilən söz-

lərdən ibarətdir.

Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasını tədqiq edən H.Mirzəzadə bu dildə əvəzliyin şəxs, işarə, sual, təyin və qeyri-müəyyən olmaqla beş növünün olduğunu yazmışdır. Burada şəxs, işarə və sual əvəzliliklər qrupu əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilən əvəzliliklər qruplarıdır. Təyin əvəzliyi qrupuna H.Mirzəzadə *hər, qamu, hamı, bütün, öz // özgə* əvəzliliklərini, qeyri-müəyyən əvəzliliklər qrupuna *kimsə, kimi, biri, hər kəs, hər kim, hər kimsə, heç kimsə, filan, filan-filan* kimi sözləri daxil edir [31, s.198-202].

Əvəzliyin mənaca növləri haqqında Azərbaycan dilçiliyində, eyni zamanda türkologiyada indiyədək yekdil fikir formalaşmamışdır. M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın birgə tərtib etdikləri “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə əvəzliliklərin aşağıdakı leksik-semantik qrupları verilmişdir: 1) bağlayıcı əvəzlilik (*hansı, kim, nə, necə*); 2) qayıdış (şəxs) əvəzliyi (*özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri*); 3) qarşılıq əvəzliyi (*özüm-özümə, öz-özümə, özümüz-özümüzdən, özləri-özlərini, öz-özündən, öz-özünə*); 4) qeyri-müəyyən əvəzlilik (*biri(si), kimi(si), bəzisi, bəziləri, kim isə, bir neçəsi*); 5) işarə əvəzliyi (*o, bu, elə, belə, həmin, haman, bura, ora*); 6) yiyəlik (şəxs) əvəzliyi (*mənim, sənin, onun, bizim, sizin, onların*); korrelyativ əvəzliliklər (*necə – elə, neçə – o qədər, nə qədər – o qədər, hər nə qədər – bir o qədər*); 7) nida əvəzliyi (*kim, nə, hansı, necə, neçə*); 8) nisbi əvəzlilik (*kim, nə, hər kim, hər nə, hara, hər kəs, neçə, nə qədər, necə*); 9) sual əvəzliyi (*kim, nə, hansı, necə, neçə, hara, nə qədər, nə vaxt*); 10) təyini əvəzlilik (*bütün, hər, öz, filan, eyni*); 11) ümumi əvəzlilik (*bütün, bütöv, hamı, hər yerdə, həmişə, hamılıqla, daima*); 12) fərqləndirici əvəzlilik (*ən, başqa, ayrı, özgə*); 13) şəxs əvəzliyi (*mən, sən, biz, siz*); 14) şəxs-ışarə əvəzliyi (*o, bu*) [7, s.103]. Göründüyü kimi, lüğət müəllifləri, əvvələn, bu nitq hissəsinə aid edilə bilməyən bir sıra sözləri əvəzlilik hesab edir.

İkincidən isə ayrı-ayrı əvəzliliklərin dildə və nitqdə müxtəlif işlənmə məqamlarına və mənə çalarlıqlarına əsaslanıb şışirdilmiş bölgü verirlər. Burada normativ qrammatikamızdan çox-çox uzaq olan, şəxsi mülahizələrə üstünlük verirlər. Burada mübahisəyə səbəb olan çox məqamlar vardır. Belə bir vəziyyət O.S.Axmanovanın lüğətindən irəli gəlir [52, s.229-230].

F.R.Zeynalov Azərbaycan dilində əvəzliyin yeddi növünün olduğunu qeyd edir. Buraya şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, sual əvəzliyi, qayıdış əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlik, inkar əvəzliyi, təyini əvəzliliklər qruplarını daxil edir [8, s.79-92]. Bu qruplardan şəxs, işarə, sual və qayıdış əvəzliliklər qrupları ənənəvi olaraq başqa qrammatikalarda da özünə yer almışdır. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərə F.R.Zeynalov *kimi, kimisi, kim isə, kimsə, hər kim; nə isə, hər nə, nə qədər; nəyinsə, nədənsə; biri, birisi, hər bir, hər biri, hər kəs; bir kəs, filankəs; hərə, hərəsi, neçəsi, bəzisi, bəziləri, hamı, hamısı* və s. daxil edir. İnkə əvəzliliklər qrupuna isə F.R.Zeynalov *heç kəs, heç nə, heç biri, heç bir, kimsə* sözlərini; təyini əvəzliliklər qrupuna isə *öz, bütün, hər, filan* və s. sözləri daxil edir [8, s.88-92]. Bu qruplara daxil edilən sözlər, doğrudur, qeyri-müəyyənlik, inkar və təyinetmə mənalarına və mənə çalarlıqlarına malikdir. Onların üzərində burada geniş təhlil aparmırıq.

Azərbaycan dilinin 1980-ci ildə çap olunmuş akademik qrammatikasında Ə.Xəlilov əvəzliyin səkkiz növünün olduğunu yazmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, qayıdış əvəzlilikləri, təyin əvəzlilikləri, nisbi əvəzliliklər, qeyri-müəyyən əvəzlik, inkar əvəzliyi [34, s.146-190]. Burada əvəzliyin sadalanan yeddi növü əvvəlki qrammatikada da qeyd olunmuşdur, ancaq əvəzliyin növlərindən biri hesab olunan nisbi əvəzlik əvvəlki qrammatikada qeydə alınmamışdır. Nisbi əvəzliliklər qrupu Azərbaycan dilinin qrammatikasına ilk dəfə 1980-ci il qrammatikasında gətirilmişdir. Əvəz-

liklərin bu qrupuna *hər kim, hər kəs, hara* və s. kimi əvəzlilər daxil edilir. Əvəzliyin bu növü haqqında Ə.Xəlilov qeyd edir: “Nisbi əvəzlilər bütün dillərdə sual əvəzlilərinədən törədiyindən şəkilcə həmin əvəzlilərdən ibarətdir. Lakin daşdığı vəzifə etibarilə nisbi əvəzlilər sual əvəzlilərinədən fərqlənir. Əvəzliyin bu növündə sual məzmunu olmur” [34, s.180]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasının 1960-cı il nəşrində əvəzliyin yeddi növü, amma 1980-ci ildə çap olunmuş qrammatikasında səkkiz növü qeyd edilmişdir.

Azərbaycan dilinin 1971-ci ildə rus dilində nəşr olunan qrammatikasında əvəzliyin səkkiz növü qeyd edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, sual əvəzliyi, qayıdış əvəzliyi, təyin əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlik, inkar və ümumiləşdirici əvəzlilər. Ümumiləşdirici əvəzlik qrupuna aşağıdakı sözlər daxil edilir: *hamı, hər şey* [59, s.79-94].

Ali məktəb qrammatikası olaraq M.Hüseynzadənin yazdığı qrammatikada əvəzliyin ənənəvi beş növündən danışılır. Bunlara daxildir: şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, sual əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlik, təyin əvəzliyi [17, s.123-145]. Qeyri-müəyyən əvəzlik qrupuna M.Hüseynzadə *kimi, kimisi, kimsə, kim isə, hər kim, heç kim* və s., təyin əvəzliyi qrupuna *öz, bütün, hər, filan, eyni* və s. daxil edir.

Ali məktəblərin rus bölməsi üçün yazdığı dərslərində Y.Seyidov əvəzlilərin beş növünün olduğunu yazmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, təyin əvəzliləri, sual əvəzliləri və qeyri-müəyyən əvəzlilər [42, s.113-114].

Əvəzlilər haqqında dəqiq və inandırıcı fikirlər Y.Seyidovun son tədqiqat əsərində verilmişdir. Əvəzlik haqqında bir sıra kitablarda və tədqiqatlarda söylənilən mülahizələrin dəqiqləşdirilməsində və həqiqətin aşkara çıxarılmasında Y.Seyidovun qeydləri dilçiliyimiz üçün yeni və maraqlı hesab oluna bilər. Ona görə də Y.Seyidovun son dövrdə çapdan çıxmış və mor-

fologiyamıza bir sıra düzəlişlər gətirmiş həmin kitabında əvəzliliklər bəhsinin bir növ xülasəsini verməyi vacib hesab edirik. Y.Seyidov yazır ki, Azərbaycan dilində 28 əvəzlik var: *mən, sən, o, biz, siz, bu, həmin/həmən, belə, elə, bura, ora, kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə, kimi, kimsə, biri, birisi, öz, bütün, hər, filan, eyni, filankəs*. Y.Seyidov əvəzlilikləri mənə və rollarına görə şəxs (*mən, sən, biz, siz*); işarə əvəzlilikləri (*bu, belə, elə, ora, bura, həmin, həmən*); sual əvəzlilikləri (*kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə*); qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri (*kimi, kimsə, nəşə, biri, filankəs*); təyin əvəzlilikləri (*öz, bütün, hər, filan, eyni*), əvəz etdikləri nitq hissələri ilə əlaqələrinə görə: əvəzlik-isim (*mən, sən, o, biz, siz, nə, hara, kimi, kimsə, nəşə, filankəs*), əvəzlik-sifət (*belə, elə, həmin / həmən, hansı, neçə, filan, bütün, hər, eyni, öz, o, bu*), əvəzlik-say (*neçə*), əvəzlik-zərf (*necə, haçan, hara, ora, bura*) [43, s.292].

Deməli, Y.Seyidov Azərbaycan dili əvəzliliklərini mənə və rollarına görə yuxarıda sadalanan şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyənlik və təyin əvəzlilikləri olmaqla beş qrupa bölür. Bu bölgü onun rus məktəbləri üçün yazdığı dərslikdə də qeyd edilmişdir. Y.Seyidov Azərbaycan dilində III şəxs əvəzliyinin olmadığını qeyd edir və göstərir ki, *onlar* əvəzliyi *o* əvəzliyinin müasir dildə cəmlənmə formasıdır, yiyəlik əvəzliyi adlandırılan dil faktını *o*, şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş forması, qayıdış əvəzliyi adlandırılan dil faktının *öz* əvəzliyinin mənsubiyyət qəbul etmiş forması hesab edir. Qrammatikalarımızın bəzilərində “nisbi əvəzliliklər” adlı qrupun verilməsinə də Y.Seyidov etiraz edir və göstərir ki, bunlar sual əvəzlilikləridir: *kim, nə, hara, hansı, neçə, haçan*.

Sual əvəzlilikləri sual cümlələrində, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasında iştirak edir. Dilçilərin əksəriyyəti sual cümlələrində işlənən əvəzlilikləri sual əvəzlilikləri hesab edirlər, amma tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında onların

işlənməsini əsas tutub “nisbi əvəzlilər” adlandırırlar. Y.M.Seyidov “belə izahatın qeyri-elmiliyinin izahata ehtiyacı olmadığını” yazır [43, s.302]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, bir çox dilçilərin nisbi əvəzlik hesab etdikləri sözlər sual əvəzliləridir və nisbi əvəzlik qrupu səhv axtarışın, düşüncənin məhsuludur.

Azərbaycan dilində “inkar əvəzliyi” adlı leksik vahidin olmaması haqqında müəllifin fikri maraq doğurur. O, qeyd edir ki, inkar əvəzliyi adı altında verilən misallar iki (*heç kim, heç nə, heç kəs...*) və hətta üç sözdən (*heç bir kəs, heç bir şey*) ibarət olub heç bir cəhətdən leksik vahid kimi formalaşmamış söz sırasından ibarətdir [43, s.101].

Oğuz dillərinin müqayisəli morfologiyasına aid yazılmış əsərdə əvəzliyin mənacə ənənəvi beş növündən söhbət gədir. Burada şəxs, işarə, sual, qayıdış və qeyri-müəyyən əvəzlilər qrupları qeyd olunur [38, s.41-52].

M.İslamovun dialekt materialları əsasında apardığı tədqiqat əsərində də əvəzliyin altı növünün adı çəkilir. Bunlar şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, qayıdış əvəzliləri və qeyri-müəyyən və inkar əvəzlilər qruplarıdır [22, s.7-185].

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində əvəzlilərin tədqiqinə həsr etdiyi dissertasiya işində F.L.Parənci əvəzliyin yeddi leksik-semantik qrupunun olduğunu qeyd etmişdir: şəxs əvəzliləri, qayıdış əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, təyin əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliləri [75, s.5].

Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatlarından görüldüyü kimi, əvəzliyin mənacə növləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əvəzliyin leksik-semantik qrupları indiyədək dəqiqləşdirilməmiş qalmaqdadır. Bu məsələnin qoyuluşu və onun həlli, əlbəttə, aktual bir məsələ hesab oluna bilər. Bundan başqa, əvəzliyin mənacə qruplarına daxil edilən leksik vahidlərin miqdarı da dəqiqləşdirilməyib. Burada da müxtəliflik hökm sürür.

Görək, başqa oğuz dillərində – türk, türkmən və qaqauz dil-

lərində əvəzliyin növləri haqqında nə kimi fikirlər mövcuddur. Müasir türk dilində A.N.Kononov əvəzliyin işarə, şəxs, qayıdış, sual, inkar, *kimse* əvəzliyi, qeyri-müəyyən, ümumiləşdirici *hep*, *kimse* əvəzliyi olmaqla səkkiz növünün olmasını qeyd etmişdir [68, s.313-329].

Türkmən dilinin qrammatikalarında da əvəzlilərin növləri haqqında vahid bir fikir yoxdur. Ali məktəblər üçün yazılmış dərsləkdə əvəzliyin səkkiz növü – at çalışmaları (şəxs əvəzliyi), qörkezme çalışmaları (işarə əvəzliləri), soraq çalışmaları (sual əvəzliləri), san çalışmaları (say və yaxud miqdar əvəzliləri), naməlum çalışmaları (qeyri-müəyyən əvəzlilər), yokluk çalışmaları (inkar əvəzliləri), qayıdım çalışmaları (qayıdış əvəzliləri), sıpatlık çalışmaları (təyini əvəzlilər) qeyd edilir [92, s.308-334].

Türkmən dilinə aid rusca yazılmış qrammatikada isə əvəzliyin səkkiz növü qeyd edilir: şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, qeyri-müəyyən ümumiləşdirici əvəzlilər, təyin edici-bölüşdürücü əvəzlilər, qayıdış əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliləri [62, s.178-205].

Qaqauz dilinin qrammatikasında əvəzliyin doqquz növü müəyyənəşdirilir: şəxs əvəzliyi, ehtiramlı müraciət əvəzliyi (canab), yiyəlik əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, nisbi əvəzlilər, təyin əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər və qeyri-müəyyən inkar əvəzlilər [77, s.126-150].

Başqırd dilində əvəzliyin mənaca altı növünün olduğu qeyd olunur: şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, təyin əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliləri, yiyəlik əvəzliləri [63, s.154-160].

Tatar dilinin qrammatikasında əvəzlilərin yeddi leksik-semantik qrupu qeyd edilmişdir: şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, təyin əvəzliləri, sual əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliləri və yeddinci fəli əvəzlilər [84, s.196]. Əvəzlilər

lərin burada verilmiş 1 – 6 qrupları başqa qrammatikalarda da qeyd olunmuşdur. Amma sonuncu, yeddinci – feli əvəzlik başqa qrammatikalarda qeyd edilməyib. Buraya müəllif *nitü* sözünü daxil edir və qeyd edir ki, bu da ni (nə) və itü (*etmək* felinin birləşməsindən törəyib və tatar danışiq dilində işlənir [84]. Əlbəttə, bununla razılaşmaq olmur. *Nitü* əvəzlik deyildir və türkoloji ədəbiyyatda qeyd olunmamışdır. Tatar dilində *-niki/-neke* şəkilçili bir əvəzlik qrupunun olduğu da iddia olunur. Buraya *mineke, şunniki, kaysıniki* sözləri daxil edilir [84, s.207-208]. Bunlar bizcə, əvəzliliklə *-niki/-neke* şəkilçisinin birləşməsidir və buna görə də əvəzliyin başqa bir leksik-semantik qrupu olaraq qəbul edilə bilməz.

Rus dilinin akademik qrammatikasında isə əvəzliliklər dörd qrupa bölünür: şəxs əvəzlilikləri – isimlər, qayıdış əvəzlilikləri – isimlər, qeyri-müəyyən və inkar əvəzlilikləri – isimlər [82, s.531-538].

Müxtəlifsystemli dillərin materialları əsasında əvəzliyi tədqiq edən K.Y.Maytinskaya bu nitq hissəsini əvəzlik sözlərin ən əsas qrupları və əvəzlik sözlərin ikinci dərəcəli qrupları olmaqla iki qismə ayırır. Birinci qrup əvəzlik sözlərə o, işarə, şəxs əvəzliliklərini, sual əvəzlik sözlərini, ikinci qrupa isə qeyri-müəyyən, ümumiləşdirici-təyin və inkar əvəzlik sözləri, qayıdış və qayıdış-təyin əvəzlik sözləri daxil edir [74]. Göründüyü kimi, K.Y.Maytinskaya müxtəlifsystemli dillərdə əvəzliyin yeddi qrupunu müəyyənləşdirir. Əvəzliyin bu qruplarının mahiyyətini təhlil etməyə biz burada ehtiyacın olmadığını qeyd edirik. K.Y.Maytinskaya “əvəzlik” və “əvəzlik söz” terminlərini bəzən sinonim terminlər olaraq əsər boyu işlətmişdir.

Görək, german dillərində əvəzliyin leksik-semantik qrupları haqqında hansı fikirlər vardır?

O.Musayev ingilis dilinin əvəzliliklərini mənaca aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1) şəxs əvəzlilikləri, 2) ziyəlik əvəzlilikləri,

3) qayıdış əvəzlilikləri, 4) qarşılıq əvəzlilikləri, 5) işarə əvəzlilikləri, 6) sual əvəzlilikləri, 7) nisbi əvəzliliklər, 8) bağlayıcı əvəzliliklər, 9) təyin əvəzlilikləri, 10) qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri, 11) inkar əvəzlilikləri [33, s.83-124].

Beləliklə, türk dillərində, həm də başqa dillərdə əvəzlik əsas bir nitq hissəsi olaraq çoxdandır ki, tədqiq olunur. Lakin isim, fəl, zərf və başqa əsas nitq hissələri ilə müqayisədə nisbətən az miqdarda sözləri əhatə edən bu nitq hissəsinin leksik-semantik qrupları və hər bir qrupa daxil edilən leksik vahidlərin tərkibi haqqında dilçilər arasında indiyədək ortaq bir fikir formalaşmamışdır.

Türkologiyada əvəzlik az qala 200 ilə yaxındır ki, tədqiq olunur. Bu nitq hissəsi haqqında elmi əsərlər, qrammatikalar və bir sıra irili-xırdalı tədqiqatlar aparılır, amma bu problem açıq qalır. Bizcə, Y.M.Seyidovun əvəzlik haqqında fikirləri yeni hesab oluna bilər. Bir sıra dillərə aid aparılmış tədqiqatlara istinad edən və dərin elmi təhlillər aparan Y.M.Seyidov Azərbaycan dilində əvəzliyin mənacə yuxarıda sadələdiyimiz beş növünün olduğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdir. Biz də Y.M.Seyidovun həmin fikrinin düzgün olduğuna inanaraq qəbul edirik.

Beləliklə, Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində əvəzliyin mənacə aşağıdakı növləri vardır: şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri və təyin əvəzlilikləri.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Türk dillərində əvəzliyin mənşəyi haqqında əlavə ədəbiyyat tapıb oxuyun.
2. Qıpçaq qrupu türk dillərinin qrammatikalarında əvəzliyin mahiyyəti haqqında yazılanları öyrənin.
3. Azərbaycan dilçiliyində əvəzliliklərin mənacə növləri haqqında müxtəlif bölgülərə münasibət bildirin.
4. “Nisbi əvəzlik” məsələsinə münasibət bildirin.

I FƏSİL ŞƏXS VƏ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

1.1. ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ ONLARIN QRAMMATİK, FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəxs əvəzliyi dedikdə, danışan və ya müraciət olunan şəxsi, müsahibi göstərən *mən, sən, biz, siz*, yəni I və II şəxs tək və cəm əvəzliləri nəzərdə tutulur. Bundan başqa, haqqında söhbət gədən əşya və ya şəxsi bildirən əvəzlilər şəxs-ışarə əvəzliləri ayırd edilir. Bu qrup əvəzlilər şəxs əvəzliyindən fərqli olaraq isimlərin yerində işləyə bilər. *O, bu* əvəzliləri bu qrupa aid edilir:

Görürəm bu dayanıb belə, bu da dayanıb belə. (C.Cabbarlı);
O, kürsüyə sinə gərdi, danışmadı, susdu bir dəm. (S.Vurğun) [7, s.103].

Şəxs əvəzlilərinin bu bölgüsünə haqq qazandırmaq olar. Doğrudan da, *mən, sən, biz, siz* əvəzliləri yalnız şəxsi, amma *o, bu* əvəzliləri (tək və cəmdə) şəxsi, həm də əşyaları əvəz edə bilər.

Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında əvəzlilərin şəxs və “şəxsi – işarə” əvəzliləri olmaqla 2 qrupa ayrılması haqqında söhbət getmir. Onların hamısı, yəni *mən, sən, biz, siz, o, onlar* şəxs əvəzliyi olaraq təhlil edilir [34, s.151-157; 8, s.82-84]. Amma ali məktəblər üçün yazılmış qrammatikalarda bu məsələyə fərqli yanaşma özünü göstərir.

Pedaqoji institutlar üçün 1961-ci ildə yazılmış qrammatikada şəxs əvəzliləri, əsas şəxs əvəzliləri – *mən, sən, o, biz, siz, onlar* və qayıdış şəxs əvəzliyi – *öz* olmaqla iki qrupa bölünür və hər iki qrupun xüsusiyyətləri verilir və qeyd olunur ki, əsas şəxs əvəzliləri üç şəxslə ifadə olunur: danışanı (şəxsi) əvəz edən birinci – *mən*, dinləyən (şəxsi əvəz edən ikinci şəxs) – *sən*, haqqında danışılanı (şəxsi əvəz edən, yəni üçüncü şəxs əvəz edən)

– o. Dərsləkdə daha sonra qeyd olunur: “Azərbaycan dilində hər hansı şəxsi, yəni xüsusi şəxs əvəzləklərini bəzən əvəz edən, bəzən də həmin əvəzləklərlə birlikdə işlənən sözlərə rast gəlmək olur. Belə sözlər qayıdış əvəzləkləri adlanır. Qayıdış əvəzləkləri öz sözü vasitəsilə ifadə olunur. Şəxs əvəzliyinin bu formasını əmələ gətirmək üçün *öz* sözünün üzərinə hansı şəxsi ifadə etmək istəyiriksə, həmin şəxsin nisbət şəkilçisini əlavə edirik [35, s.76-78]. Dərsləkdə qayıdış şəxs əvəzliyi quruluşuna görə düzəltmə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölünür. Birinci qrupda *öz* əvəzliyinin sonuna nisbət şəkilçisi artırmaqla düzələn *özüm*, *özün* və *öz* sözünün sonuna *-gə* şəkilçisi artırmaqla yaranan *özgə* sözü. Mürəkkəb qayıdış şəxs əvəzliyinin də quruluşca iki növünün olduğu qeyd edilir: a) əsas şəxs əvəzliyi ilə qayıdış şəxs əvəzliyinin qoşa işlənməsilə (*mən özüm*, *sən özün*, *o özü*); b) qayıdış əvəzliyinin təkrarı ilə: *öz-özümə çox fikirləşdim*, *öz-özünü çox danladı* [35, s.80]. Haqqında söhbət gedən dərsləkdə şəxs əvəzləklərinin əsas və qayıdış şəxs əvəzləkləri olmaqla iki qrupa bölünməsi, ikinci qrupa *öz* əvəzliyinin daxil olması, bu ikinci qrupun da düzəltmə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılması fikrillə razılaşımaq olmur. Qeyd olunan dərsləkdə şəxs əvəzləklərinin düzgün səciyyələndirilməməsi göz qabağındadır. *Öz* əvəzliyinin şəxs əvəzləkləri sırasında verilməsi də, əlbəttə, nöqsanlıdır. Bu, sonuncu qrammatikalarımızda qayıdış əvəzliyi olaraq artıq öz statusunu almışdır [34, s.169-174].

M.Hüseynzadənin ali məktəblər üçün yazdığı qrammatikada da şəxs əvəzliyi ətrafında xeyli dolaşiq mülahizələr nəzərə çarpır. M.Hüseynzadə yazır: “Şəxs əvəzləkləri dildə şəxs məfhumlarını heç bir konkretlik bildirmədən, heç bir şəxsin konkret adı çəkilmədən ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlənən əvəzləklərdir” [17, s.123]. Şəxs əvəzləklərinə M.Hüseynzadənin verdiyi bu tərif oxucuda əvəzləklərin bu qrupu haqqında tam elmi təsəvvür yaradır və buna görə də şəxs əvəzləkləri haqqında verilmiş

təriflərdən ən uğurlusu hesab oluna bilər. M.Hüseynzadə şəxs əvəzlilərinə verdiyi həmin tərifdən sonra qeyd edir: “Şəxs əvəzliləri öz məzmunundan və formasından asılı olaraq qayıdış və yiyəlik məzmunları da ifadə etdiyi üçün onları şərti olaraq üç yerə ayırmaq olar: müəyyən şəxs əvəzliyi, yiyəlik şəxs əvəzliyi və qayıdış şəxs əvəzliyi” [17, s.123].

Müəyyən şəxs əvəzliləri olaraq M.Hüseynzadə *mən, sən, o, biz, siz, onlar* əvəzlilərini qeyd edir. Yiyəlik şəxs əvəzlilərini M.Hüseynzadə belə səciyyələndirir: “Yiyəlik bildirmək üçün müəyyən şəxs əvəzlilərinə yiyəlik hal şəkilçilərini qəbul etmiş şəxs əvəzlilərinə malikiyyət bildirən *-kı, -ki, -ku, -kü* şəkilçiləri bitişdirilərək işlənir. Məsələn, *mənimki, səninki, onunku, bizimki, sizinki, onlarınki*” [17, s.128]. Burada şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş formasının substantivləşməsindən söhbət açmaq olar. “Qayıdış şəxs əvəzliləri”ni də M.Hüseynzadə belə səciyyələndirir: “Azərbaycan dilində qayıdış şəxs əvəzliyi öz sözü ilə mənsubiyyət şəkilçisindən düzəlir və hər üç şəxsi bildirir. Belə ki, öz sözünə *-üm, -ümüz, -ün, -ünüz, -ü, -ləri* şəkilçiləri artırılmaqla I, II, III şəxsin tək və cəmini bildirən qayıdış şəxs əvəzliləri düzəlir” [17, s.131].

Əvvəlcə, dərslərdə konkretlik, elmlilik prinsipinə riayət olunmalıdır. Burada “şərtiliyə” yol vermək düzgün olmaz. İkincidən isə, şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş formasını yiyəlik şəxs əvəzliyi adlandırmaq fikri ilə də razılaşmaq mümkün deyildir. Digər tərəfdən isə, qayıdış əvəzliyi hesab olunan *öz* əvəzliyini şəxs əvəzliyi olaraq səciyyələndirmək fikri ilə də razılaşmaq olmur.

Azərbaycan dilinin 1960-cı ildə çap olunan qrammatikasında şəxs əvəzliyinə belə tərif verilmişdir: “Şəxs məfhumunu ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliyə şəxs əvəzliyi deyilir. Şəxs əvəzliləri hər üç şəxsin tək və cəmini bildirir: *mən, sən, o, biz, siz, onlar*” [8, s.80]. Bu tərif şəxs əvəzlilərini kifayət qədər sə-

ciyyələndirir. Daha sonra şəxs əvəzliliklərinin qrammatik və bəzi funksional-semantik xüsusiyyətləri üzərində dayanılır [8, s.84]. Azərbaycan dilinin 1971-ci ildə rusca çap olunan qrammatikasında da ali məktəb dərsliliklərində şəxs əvəzliyinə aid verilmiş bölgülər yoxdur [59].

Deməli, Azərbaycan dilinin ali məktəb qrammatikaları ilə akademik qrammatikalarında şəxs əvəzliyinə aid yuxarıda haqqında danışdığımız bölgülər və bir növ nöqsanlı məlumatlar yer almamışdır.

Şəxs əvəzlilikləri və onların semantik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında başqa oğuz dillərinin qrammatikalarındakı vəziyyəti də nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar.

Türk dilində A.N.Kononov *ben, sen* əvəzliyində ümumi element samit *-n-*, *biz, siz*, əvəzliliklərində isə ümumi element olaraq *-z* samitini qeyd edir və göstərir ki, *o* eyni zamanda işarə əvəzliyidir. Daha sonra yüksək üslubda daha çox yaşlı nəslə aid olan natiqlərin nitqində *ben* şəxs əvəzliyindən düzəlmiş *bendeniz*, birinci şəxs tək şəxsə aid *canım* müraciət forması, bəzən isə II şəxs tək *siz* şəxs əvəzliyi yerində ərəb mənşəli *zat* “şəxs” sözü mənsubiyyət şəkilçinin əlaqəsi ilə *zatiniz*, ya da fars dili izafəti şəklində *zat-i ali* söz birləşməsi, III şəxs cəmində isə *zatalileri* işlənir və bu nümunə verilir: *Bunu kabul etmem, efendim, bendeniz de zat-i aliniz qibi...* (Ö.Seyfettin. Açıq hava mekteb'nden) [68, s.174-175].

Türk dilinə aid R.Rüstəmovun yazdığı dərslikdə şəxs əvəzlilikləri (şahıs adilləri) haqqında qısa məlumat verilir və qeyd olunur: Heç bir konkretlik bildirmədən ismin yerində işlənən əvəzliliklərə şəxs əvəzlilikləri deyilir [41, s.67]. Sonra şəxs əvəzliliklərinin bəzi qrammatik və funksional-semantik xüsusiyyətləri haqqında danışılır.

Türkmən dilinin ali məktəb qrammatikalarında şəxs əvəzlilikləri (at çalışmaları) *men, sen, ol, biz, siz, olar* hesab olunur

[92, s.308]. Universitet müəllimləri tərəfindən yazılmış həmin qrammatikada şəxs əvəzliliklərinin etimoloji, qrammatik və semantik xüsusiyyətləri üzərində dayanılır [92, s.308-315].

Türkmənistan universitetləri üçün rus dilində yazılmış “Türkmən dili” dərslində şəxs əvəzlilikləri (at çalışmaları) bəhsində qeyd olunur ki, şəxs əvəzlilikləri cümlədə isimləri əvəz edir [71, s.245]. Burada verilmiş tərifdə yaxşı olardı ki, yazılıya: şəxs əvəzlilikləri isimlə ifadə olunan cümlə üzvlərini əvəz edir. Dərsləkdə şəxs əvəzliliklərinin hallanması üzərində dayanılır.

Türkmən dilinin mükəmməl akademik qrammatikasında şəxs əvəzlilikləri haqqında daha müfəssəl məlumat verilmişdir. Burada şəxs əvəzliyinə aid bəzi maraqlı məlumatları şərh etməyə ehtiyac vardır. Akademik qrammatikada şəxs əvəzliliklərinin etimologiyası haqqında türkoloqların mülahizələri verilir. A.P.Potseluyevskinin fikri maraqlıdır. Onun fikrincə, türk dillərində şəxs və işarə əvəzlilikləri *in(iñ)* şəklində inkişaf etmiş, *men, sen, şun* əvəzliliklərində *m, s, ş* ön samitləri prefiks hesab oluna bilər [79, s.179]. Bizcə, bu bir növ inandırıcıdır. Həmin qrammatikada şəxs əvəzliliklərinin qədim yazılı abidələrdə, başqa türk dillərində işlənən formaları haqqında qeydlər vardır ki, bu barədə biz şəxs əvəzliliklərinin etimoloji təhlilində söhbət açacağıq. Daha sonra akademik qrammatikada şəxs əvəzliliklərinin hallanma xüsusiyyətləri üzərində dayanılır və qeyd olunur ki, ritorik nitqdə *sen* öz mənasını bir qədər dəyişir və məntiqi cəhətdən birinci şəxs mənasına yaxınlaşır: *Seyle bir sorarlar, sen nəme sölejegiñi hem bilmersiñ* [79, s.181]. *Siz* əvəzliyinin ehtiram, hörmət mənasında ikinci şəxsə müraciətdə işlənməsi də qeyd olunur. Burada türkmən dili şəxs əvəzliliklərinin *-nıñki, -nıñki, -da:ki/-dä:ki* mürəkkəb şəkilçilərlə *-ça// -çe, -lık// -lik, -sız, -siz, -suz, -süz, -çe, bizçe, menlik, sizlik, sensiz* ilə işlənməsi üzərində dayanılır [79, s.178-183].

Qaqauz dilinə aid qrammatikada şəxs əvəzlilikləri olaraq *bän*

// *ben, sən//sen, o(n), biz, siz, on-nar* göstərilir və onların semantik-qrammatik xüsusiyyətlərindən – hallanmasından, *-daki, -daki* şəkilçiləri ilə işlənməsindən (*bendeki, sende-ki, on-da-ki, biz-de-ki, siz-de-ki, onnar-da-ki*), I, II, III şəxs tək əvəzliliklərinin *-siz, -suz* şəkilçisi ilə (*ben-siz, sen-siz, on-suz*) işlənməsindən danışılır və misallar verilir [77, s.127-128].

B.P.Tukan da qaqauz dilində aşağıdakı şəxs əvəzliliklərinin olduğunu qeyd etmişdir: *ben, sen, o; biz, siz, onna(r)* [86, s.15].

Beləliklə, oğuz dillərində şəxs əvəzlilikləri olaraq *mən, sən, o, biz, siz, onlar* göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilinin akademik qrammatikasında da şəxs əvəzlilikləri olaraq yalnız hər üç şəxsi tək və cəmdə bildiren əvəzliliklər qeyd edilir [82, s.531].

Azərbaycan ali məktəbləri üçün yazılmış qrammatikalarda (akademik qrammatika ilə müqayisə edildikdə) şəxs əvəzlilikləri haqqında bəzi fərqli mülahizələr meydana çıxır. Türk dilində isə şəxs əvəzlilikləri qrupuna *zat, zatiniz, zatiâliniz (zat-i âli), zatiâli* kimi sözlər də daxil edilir. Bizcə, bunlar şəxs əvəzlilikləri hesab oluna bilməz.

Oğuz dillərində şəxs əvəzliliklərinin funksional-semantik xüsusiyyətlərində və başqa qrammatik formalarında bir o qədər fərqli cəhətlər nəzərə çarpmır. Əsas fərqlər isə fonetik fərqlərdir. “Şəxs əvəzlilikləri konkret olaraq heç bir şəxsi bildirməyən, ümumi şəkildə şəxs məfhumu ifadə edən əvəzliliklərdir” [34, s.151].

Şəxs əvəzliyi termini oğuz dillərində müxtəlif cür ifadə olunur: türk dilində “şahıs adilləri” [41, s.66], türkmən dilində “at çalışmaları” [92, s.308], qaqauz dilində “üzlar aderlikləri” [94, s.189]. D.Tanasoqlu yazır: *bən, sən, o, biz, onnar* – üz aderliyidirlər. Aderlik o bir söz payıdır. – *Kendibaşına paydır. I üzda – bən, II üzdä – sən, siz, III üzdä – o, onnar* [94, s.189]. Burada qaqauz dilindən verilmiş sitatda rast gəlinən, bizə aydın

olmayan sözlər üz “şəxs” adlı “əvəzlilik”, söz payı (cəmdə söz payları) “şəxs əvəzliyi”, *kendi başına pay* - “müstəqil nitq hissəsi”, “əsas nitq hissəsi” deməkdir.

Göründüyü kimi, təkcə oğuz dillərində eyni bir nitq hissəsinə dörd cür termin – ad verilir. Bu dillərin terminlərinin heç olmasa, bu müstəqillik illərində bir-birinə yaxınlaşdırılmasına, unifikasiya olunmasına başlamaq lazımdır. Bizcə, həmin terminlərdən ən uğurlusu *əvəzlilik*, *şəxs əvəzliyidir*.

F.Q.İsxakov əksər türk dillərinin əvəzliliklərini müqayisə edərək müasir türk dillərində mövcud olan və tarixən onlarda mövcud olmuş əvəzliliklərin I və II şəxs təkdə aşağıdakı şəkildə olması qənaətinə gəlmişdir:

I şəxs tək	II şəxs tək	III şəxs tək
*man // *ban mən // bən men // ben min	*san sən sen sin	*an // *on // *un // *ın al // ol // ul // *ıl

F.Q.İsxakov daha sonra qeyd edir ki, müasir türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin bütün qrammatik formaları əvəzliyin burada qeyd olunan formalarından düzəlir [67, s.214].

Qaqauz dilində hörmət, ehtiram forması olaraq *canab* sözü də şəxs əvəzliyi kimi verilmişdir. *Canab* sözü ərəb mənşəlidir. Yazıda qaqauz dilində böyük hərflə verilir: ***Canabınız nerdən qeldiniz? Nadi Canabinizä seläm yolleer*** [77, s.129]. Azərbaycan dilində də buna oxşar hal özünü göstərir. Belə ki, bu dildə *bəndəniz* sözü də şəxs əvəzliyi rolunda birinci şəxsin təkinin mənasında işlənir: *Bu işlərin müəllifi bəndənizdir*. *Bəndə* sözü fars mənşəli olun *mən* şəxs əvəzliyi yerində qarşıdakı adama ehtiram üçün söylənir.

Burada şəxs əvəzliliklərinin müasir oğuz dillərində işlənən formalarını qeyd etdik. İrəlində həmin əvəzliliklərin etimologiyası

haqqında aparılmış tədqiqatların təhlilinə keçirik.

Şəxs əvəzlilərinin etimologiyasına dair türkologiyada xeyli ədəbiyyat mövcuddur. Burada türkoloqlardan Ə.Rəcəbli, A.N.Kononov və A.M.Şərbakın tədqiqatlarının və həmçinin Q.Kazımovun tədqiqatı üzərində dayanacağıq.

Q.Kazımov türk dillərinin şəxs əvəzlilərinin şumer dilində işlənən şəxs əvəzlilərinə oxşar cəhətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif şumer dilində işlənmiş şəxs əvəzlilərinin miqdarını və onların inkişafının bəzi xüsusiyyətlərini araşdırmış və şəxs əvəzlilərinin aşağıdakı cədvəlini vermişdir:

şəxs	tək	cəm
I	ma-e, ma	mede
II	za-e, za, ze	meze
III	e-ne, a-ne	e-ne-ne, a-ne-ne

Q.Kazımov yazır: “1 və 2-ci şəxsin təkini bildirən *ma-e* və *za-e* sözlərinin son səsləri *-e* artıq yeni şumer dilində yoxdur, *ma*, *za(ze)* əvəzliləri Azərbaycan dilində həmin şəxsləri bildirən əvəzlilərin kökündə durur: *ma-mə-n*; *ze > se -sən*. Üçüncü şəxsin təkini bildirən *ane* əvəzliyi isə son səsinə şumer dilində itirməyə başlamış və klassik ədəbiyyatımızın dilində *an* şəklində geniş işlənmişdir. Birinci şəxsin cəmi əslən *me(n)de(n)* şəklində, 2-ci şəxsin cəmi *me(n)ze(n)* şəklində qeyd olunmuşdur... Əvəzlilərin kökü 1-ci şəxsdə *m(e)n*, 2-ci şəxsdə *ze(n)*-dir. Çox qəribədir ki, 2-ci şəxsin cəmi *mən* və *sən* sözlərinin birgə işlənməsi ilə *me(n)ze(n)* ifadə olunmuşdur, yəni “nə mən, nə də sən – hamımız, hər ikimiz”. Bu da təfəkkürün tədricən mücərrədləşməkdə olduğunu göstərir. Sonralar *me*, *ze* sözlərindən çoxluq bildirən (ən azı binar məzmunu malik olan) *-z* şəkilçisi ilə *miz > biz*, *siz* sözləri düzəlmişdir” [23, s.109-110].

Şəxs əvəzlilərinin şumer dili ilə Azərbaycan dilində bu cür oxşarlığı bir daha sübut edir ki, bu əvəzlilərin dilimizdə işlən-

məsi və formalaşmasının çox qədim tarixi vardır.

Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqatçısı S.Y.Malov yazır ki, güman etmək olar ki, *biz* əvəzliyi *män* (*men*, *min*) əvəzliyindən inkişaf etmişdir. *Män* əvəzliyində *-n* səsi sonrakı inqrediyentdir, yəni mürəkkəb bir qatışıqın tərkib hissəsidir. Bu eynilə özünü *sän* (*sen*, *sin*) əvəzliyində göstərir. Ola bilsin burada analogiyanın təsiri də yox deyil. *Bu* əvəzliyinin hallanmasında da *-n* səsi özünü göstərir, onda sözün əsası olaraq *bun* və *mun* formaları meydana çıxır. Üçüncü şəxsi bildirən *ol* əvəzliyi də hallananda *on* və *an* formaları özünü göstərir. Monqol dilində I şəxs tək *bi*, II şəxs tək əvəzliyi isə *si* formasındadır. Bəzi tədqiqatçılar əvəlcə tək *bi* əvəzliyinin (fərdi prinsip), sonra isə *biz* cəm əvəzliyinin yaranmasına etiraz edirlər [73, s.52]. S.Y.Malova görə *biz* və *siz* əvəzlilikləri *bi+si=biz*; *si+si=siz* şəklində törəmişdir [73, s.52]. S.Y.Malovun şəxs əvəzlilikləri haqqında bu qeydləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən təqdir edilir.

Q.Aydarov Yenisey-Orxon və Talas abidələrinin dilində aşağıdakı şəxs əvəzliliklərinin işlənməsini qeyd edir: *män*, *bän*, *san*, *ol*, *biz* *siz* [49, s.22].

Türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin inkişafı və formalaşması barədə Ə.Rəcəbli yazmışdır ki, göytürk dilində şəxs əvəzlilikləri, III şəxsin cəmindən başqa, bütün şəxslərdə işlənməmişdir:

I şəxs tək: *män* / *men*, *ben*, *min*; **I şəxs** cəm: *biz*;

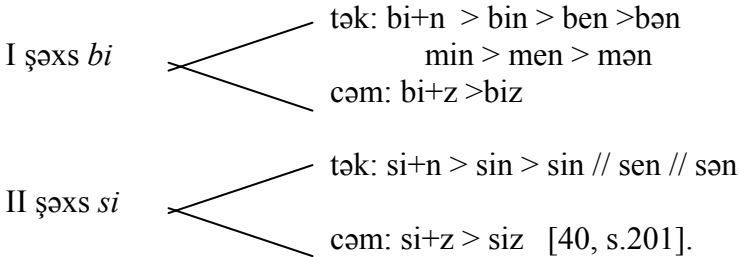
II şəxs tək: *sän* / *sen* *sin*; **II şəxs** cəm: *siz*

III şəxs tək: *ol*.

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, güman etmək olar ki, I və II şəxs əvəzliyinin təkindəki *-n* ünsürü təklik, cəmindəki *-z* ünsürü isə cəmlilik yaratmağa xidmət edir [40, s.199-200]. Daha sonra Ə.Rəcəbli yazır ki, güman ki, qədim türk qəbilələrinin dilində birinci şəxsin təkini göstərmək üçün *si* ünsürü işlədilmişdir, *-z* ünsürü əvvəllər hər cür cəmliyi deyil, təkə cüt kəmiyyət göstər-

mişdir. I və II şəxs əvəzliliklərinin inkişafını Ə.Rəcəbli belə təsvür edir:

Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, Q.Kazımovun şəxs əvəzliliklərə aid etimoloji təhlilləri Ə.Rəcəblinin fikri ilə əsasən səsləşir. Bizcə, Ə.Rəcəblinin şəxs əvəzlilikləri haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələri inandırıcıdır. Onun bu fikirləri türk dillərinin inkişafı qanunauyğunluqları əsasında ərsəyə gəlmişdir.

A.N.Kononov yazır ki, *ben*, *sen* əvəzliliklərində *n* samiti, *biz*, *siz* əvəzliliklərində isə *z* samiti ümumi elementdir, *o* isə şəxs, eyni zamanda işarə əvəzliyidir. Buradakı əvəzliliklərdə *-n* elementinin mənşəyi və mənası haqqında vahid fikir yoxdur, amma əksəriyyət onu ziyəlik göstəricisi hesab edir. *Biz*, *siz* əvəzliliklərində isə *z* samitinin qədim ikilik, yaxud cəm şəkilçisi olduğu haqqında tədqiqatçılar yekdil fikirdədirlər.

Birinci və ikinci şəxs tək və cəm əvəzliliklərində *-z* elementini çixsaq, *be-*, *se-*, *bi-*, *si-* formalarında fonetik yaxınlıq vardır. Buna görə də həmin əvəzliliklərin vahid prototipdən yaranması haqqında fikir söyləmək olar. Türk dilində *bendeniz* birinci şəxs tək əvəzliyi *ben*, *zətınız* isə *siz* əvəzliyini əvəz edir [68, s.174-175].

Qeyd etmək lazımdır ki, qaqauz dilində *canab* // *canabınız*, türk dilində isə *zətınız*, *zatiâliniz*, *zatiâliləri*, Azərbaycan dilində *bəndəniz* (*mən* əvəzinə) sözləri əvəzlik vəzifəsində, əvəzlik rolunda işlənən isimlərdir. Bu qəbildən olan isimləri əvəzlik hesab

etmək düzgün olmaz.

Beləliklə, I və II şəxs tək və cəm əvəzlilikləri şəxs əvəzlilikləridir. Amma III şəxsi bildirmək üçün *ol(o)* əvəzliyi işlənir. Bu əvəzliyi A.N.Kononov işarə əvəzliyi olaraq verir. *Ol* işarə əvəzliyinin inkişafını A.N.Kononov belə təsəvvür edir: *ol(<o+l)*; *bol/bul (<bo/bu+l)*; *oş(s)ol/uş(s)ul<oş(s)/uş(s)+-l>ş(s)ol/ş(s)ul* [70, s.164-165]. M.İslamov yazır ki, üçüncü şəxs əvəzliyi ilə *o(<ol)* işarə əvəzliyinin eyni mənşəli olması və bunların bir-biri ilə əlaqəsi məsələsi heç bir mübahisə doğurmur və bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunur [22, s.8]. Bu fikir daha inandırıcıdır.

Türkmən dilində şəxs və işarə əvəzliliklərinə dair A.P.Potseluyevski irihəcmli bir oçerk yazmışdır. Həmin oçerkin bəzi məqamları üzərində müfəssəl dayanmaq şəxs əvəzliliklərinin inkişafı tarixinə aydınlıq gətirər.

A.P.Potseluyevski şəxs əvəzliliklərinin etimologiyasına dair tədqiqatları təhlil edərək yazır ki, onlar şəxs əvəzliliklərinin əsası olaraq I şəxs tək *bi//be*, yaxud *mi // me*, II şəxs tək isə *si//se* morfemləri hesab edilir. Tərkibində *i* sait səsi olan formalar tərkibində *e* sait səsi olan formalardan daha qədim hesab olunur, həmin əvəzliliklərdə *n* samit səsinin isə mənşəyi qaranlıq qalır. Birinci və ikinci şəxs cəm əvəzliyinin sonundakı *z* samitini cəmlilik ifadə edən formant hesab olunur. Üçüncü şəxs əvəzliyinin *ol(>o)* şəklində olması fikri şübhə doğurmur. Bu sonuncunun isə *hol*, yaxud *hool* formasından törədiyini A.P.Potseluyevski qəbul edir.

Əvəzliliklərin hallanma formalarını təhlil edərək A.P.Potseluyevski belə qənaətə gəlir ki, türk dillərində I, II şəxs tək əvəzliliklərinin morfoloji tərkibi *b-en<m-en<m-in*; *<s-en<s-in* kimidir. Birinci şəxs cəm şəxs əvəzliyinin inkişafı sxemini A.P.Potseluyevski bu cür göstərir: *m-in+-iz(-is) >mi-in-iz >mi:z >miz*; *b-in>b-en*; *b-in+-iz(-is) >b-in-iz >bi:z >biz*. O, II şəxs cəm əvəzliyinin isə aşağıdakı inkişaf sxemini verir:

s-ing+-iz(-is) >s-ing-iz >s-in-iz >si:z >siz [79, 130-144].

Şəxs əvəzliliklərinin tarixi inkişafına M.İ.İslamov və A.Borjakovun tədqiqatlarında da yer verilmişdir [22; 53]. Həmin müəlliflər də türk dillərində olan bir sıra tədqiqatları təhlil edirlər.

M.İslamov türkoloji dilçilikdə şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi haqqında V.V.Radlov, V.Kotviç, O.Bötlig, J.Deni, V.Şott, Q.Ramstedt, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, F.Q.İsxakovun tədqiqatlarına istinad edərək belə nəticəyə gəlir ki, şəxs əvəzliliklərinin əsası I şəxsdə *bi//be* və ya *mi//me*, II şəxsdə *si//se* olmuşdur. *Mən, sən* sözlərinin axırındakı *-n* səsi sonradan əlavə olunan ünsür hesab edilir. Bunun mənası hələlik aydınlaşdırılmayıb [22, s.7].

Üçüncü şəxs əvəzliyinin semantik inkişafı barədə Q.A.Davidova qeyd edir ki, I və II şəxs əvəzliliklərinin qarşılaşdırılmasına türkologiyada belə izah verilir:

1) III şəxs əvəzliyi əvvəllər işlənib sonralar isə öz yerini işarə əvəzliyinə vermişdir (E.R.Tenişev, A.M.Şerbak); 2) şəxs əvəzlilikləri işarə əvəzliliklərindən inkişaf etmişdir, amma I və II şəxs əvəzliliklərinin formaları o qədər abstraklaşmışdır ki, III şəxs əvəzliyindən fərqli olaraq özlərinin deyktik mənalərini itirmişlər (N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.P.Potseluyevski) [63, s.124]. Göründüyü kimi, Q.A.Davidova şəxs əvəzliliklərinin semantik inkişafı haqqında aparıcı türkoloqların fikirlərini ümumiləşdirmişdir. Şəxs əvəzlilikləri sisteminin formalaşmasını Q.A.Davidova özünəməxsus şəkildə və oxucunu inandıra biləcək dərəcədə izah etmişdir. O qeyd edir ki, danışq situasiyasında iki müstəqil oppozisiya yaranır: a) danışanın hadisəyə oppozisiyasında (*mən – o*); b) danışan və dinləyən oppozisiyasında (*mən – sən*). Diaxronik kəsikdə iki tip deyxis inkişaf edə bilər – bir tərəfdən şəxs əvəzliyi və işarə əvəzliyi, digər tərəfdən isə, I və II şəxs əvəzlilikləri. Sonralar isə analogiya qanunu sisteminin təzyiqi nəticəsində bu şəxs əvəzlilikləri vahid sistemdə birləşmişdir [63, s.126]. Q.A.Davidovanın şəxs əvəzlilikləri sisteminin bu cür qaydaya düşməsi və inkişafı haqqında ideyası hə-

qıqətə uyğundur.

Türk dillərində şəxs və işarə əvəzliliklərinin əlaqəsi məsələsi A.P.Potseluyevskinin tədqiqatında ətraflı şərh olunmuşdur. O qeyd edir ki, əvəzliliklərin altay dillərində mənşəyi problemi bir sıra türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir. A.P.Potseluyevski türkoloji tədqiqatlara istinad edərək belə nəticəyə gəlir ki, şəxs əvəzliliklərinin əsası *bi//be*, yaxud *mi//me* (I şəxsdə), *si//se* (II şəxsdə) morfemlərinə uyğun gəlir və tərkibində *-i* səsi olan morfemləri müəllif daha qədim hesab edir. Birinci və ikinci şəxs cəmdə sonda *z* səsinə isə qədim cəm şəkilçisi hesab edir. Üçüncü şəxs əvəzliyinin (*in//an*) mürəkkəb olduğunu qeyd edir, əsas olaraq *i//a* olduğunu, *n* səsinin isə əvəzlik əsası olduğunu fərziyyə edir. A.P.Potseluyevski III şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyindən törədiyini qəbul edir [79, s.130-144].

Bu münasibətlə M.İslamov yazır: "...işarə əvəzliliklərini qədim və ilkin sayan alimlərin fikri daha inandırıcıdır. Alimlərin fikrincə, qədim insanlar onu əhatə edən xarici aləmi, ətrafdakıları özünə nisbətən daha əvvəl dərk etmişlər. Birinci növbədə, hələ özünü dərk etmədən əvvəl qarşısında, ətrafında göründüyü şeylər onun nəzərini cəlb etmiş, maraqlandırmış və düşündürmüşdür. Madam ki, belədir, onda ehtimal etmək olar ki, ilk insanların ətrafındakı, özlərindən kənardakı əşyaları göstərmək zərurəti də əvvəl meydana çıxmışdır" [22, s.9].

M.İslamov Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində I və II şəxs əvəzliliklərinin *men*, *mən*, *bən*, *man* və *sen*, *sən*, *san* formalarında işləndiyini qeyd edir. Onun fikrincə, I şəxsin təkində *b//m* (*ben//men*) *paraleli tarixən mövcuddur*. Bu formaların hər ikisi qədimdir: "...*ben* və *men* formalarının hər ikisinin qədim yazılı abidələrdə paralel şəkildə işlənməsi və dialektlərdə qalması belə bir nəticə çıxarmaq üçün əsas verir. Ola bilsin ki, bu formaların hər biri vaxtında müəyyən bir türk dili (və ya dilləri), yaxud onların qəbilə, tayfa əsasları üçün səciyyəvi olmuşdur" [22, s.12].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində III şəxs təkini *o*, *u*, *ho*, *hu* formalarına təsadüf olunur. Bu əvəzlilik formaları *-lar* şəkilçisi qəbul edərək *olar*, *ular*, *holar*, *hular* şəklində işlənir. Üçüncü şəxs əvəzliyinin cəmi *onnar* və *unnar* şəklində işlənir. Bu formada *-lar* şəkilçisi assimilyasiyaya uğramışdır. Yəni *on+lar=onnar*, *un+lar=unnar* olmuşdur. M.İslamov bu nəticəyə gəlir ki, *n* səsinin iştirak etdiyi *on-da* III şəxs əvəzliyinin qədim formalarından biridir [22, s.19]. Ədəbi dilimizdən fərqli olaraq dialektlərimizdə *sən* əvəzliyi II şəxsin təkini bildirmir, öz mənasından uzaqlaşır və məntiqi cəhətdən bir növ birinci şəxsin mənasına yaxınlaşır: *Arabir elə şey soruşullar, sən heç nə diyə bilmirsən*; - *Hər işi o özü tutur, sənin heç şeydən xəbərin olmur* [22, s.19]. *Sən*, adətən, insana aid olur, həmçinin başqa canlılara, hətta cansız əşyalara aid ola bilər. Bu xüsusiyyət qarğış məqamında da özünü göstərir: *Səni zəhirmara qalasan*"; "*andıra qalasan səni*". İkinci şəxsin cəmi də həm cansızlara, həm də başqa canlılara aid işləyə bilər. Məsələn, həyətdəki mal-qara bir ziyanlıq etdikdə sahibi bəzən deyir: "*Sizə azar dəysin*" və s. [22, s.20]. Dialekt və şivələrimizdə *biz* və *siz* əvəzlilikləri *-lər* cəm şəkilçisi qəbul edir. Bu şəkilçinin *-dər*, *-zər* variantları özünü göstərir. *Biz* və *siz* cəm əvəzlilikləri daha bir cəm şəkilçisi qəbul edir, nisbətən konkretlik, müəyyənlik ifadə edir. *Biz* və *siz* əvəzlilikləri kəmiyyət şəkilçisi qəbul edib mənası konkretləşir – bir dilə, məhəlləyə, kəndə, rayona və s. aid edilir [22, s.21].

A.Borjakov türkmən dilində I və II şəxs əvəzliliklərini *me+n*, *se+n* olaraq bölür və qeyd edir ki, *n* formantının etimologiyası mübahisəlidir. A.Borjakov *men* əvəzliyinin *me*, *sen* əvəzliyinin *se* kökünün *be//bi*, *se//si* əsaslarından törədiyini göstərir. *Biz* və *siz* (*bi+z*, *si+z*) əvəzliyində *z* isə cütlük, cəmlilik şəkilçisi hesab edilir [53, s.6]. Şəxs əvəzliliklərinin bu cür etimoloji təhlili hələlik türkologiyada belə qalmaqda davam edir. A.Borjakov qeyd edir ki, şəxs əvəzlilikləri danışanın nitq prosesində iştirak edən

şəxs, əşya və hadisələri və s. bildirməsi üçün işlənir. Bu əvəzliliklərin leksik mənası şəxsi göstərməklə şərtlənir. Bunun üçün də onlar əsas sözlər hesab olunur. Türkmən dilində III şəxs tək və cəm şəxs əvəzliyi olaraq işarə əvəzlilikləri *ol, olar* işlənir. Əslində bu əvəzliliklərin hər ikisi işarə mənasında işlənir. Bunların arasında bircə fərqli işarə əvəzliliklərinin məkan və zaman münasibətləri, şəxs əvəzlilikləri isə şəxs və əşyaları bildirməyə xidmət etməsidir [53, s.7].

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklərin bu cür işlənməsi bütün türk dillərinə xas xüsusiyyətdir.

A.Borjakovun tədqiqatında maraqlı bir nüans da I və II şəxs əvəzliliklərinə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşula bilməməsidir. A.Borjakova görə mənsubiyyət şəkilçiləri müvafiq şəxs əvəzliliklərindən törəmişdir: *men+in, sen+in, biz+in, siz+in* [53, s.8]. A.Borjakovun burada *-in* şəkilçisinin də müvafiq şəxs əvəzliyindən törədiyini göstərməsi bir növ özünü doğruldur. Bu məsələ Azərbaycan dilində bir qədər fərqli izah olunur. Müqayisə edək: *mən+im – biz+im; sən+in – siz+in*. Burada birinci şəxs tək və cəm yiyəlik hal və mənsubiyyət şəkilçisi *-im*, II şəxs yiyəlik hal şəkilçisi *-in*-dir. Belə çıxır ki, I şəxs tək və cəmdə də yiyəlik hal şəkilçisi *-in* olmalıdır. Ola bilsin tarixən bu hal türkmən, həm də Azərbaycan dilində oxşar olmuşdur. Üçüncü şəxs tək və cəmin yiyəlik hal forması isə türkmən dilində *ol – on+un, olar – olar+ın* şəklindədir. Azərbaycan dilində isə: *o – on+un, onlar – on-lar+ın* şəklindədir.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində I şəxs təkində əvəzliyin *mən* və *bən* kimi yazılmasını qeyd edir və göstərir ki, türk dillərində həmin əvəzliyin *mən* forması üstünlük təşkil edir. Bu əvəzliyin *b* ön samit səsi ilə tələffüzü müasir türk dillərində qalmışdır. *Bən* forması Azərbaycan dilinin ancaq qədim və orta dövrlərdə yazılmış əsərlərində işləndiyi müşahidə olunmuşdur. H.Mirzəzadə buna bir sıra misallar gətirir:

Mə'ndan ruhə əcəb *bən* nə üçün can demişəm (Nəsimi); Sözlər derisən ki, bilməzəm *bən*, // Məzmununu fəhm qılmazam *bən* (Füzuli) [31, s.168-169].

Doğrudan da, müasir türk dillərində, yalnız türk dilini çıxmaqla I şəxs əvəzliyi *mən* şəklində işlənir. Bizcə, Azərbaycan dilinin orta əsr abidələrində I şəxs əvəzliyinin *bən* şəklində işlənməsi türk dilinin təsiri kimi qiymətləndirilə bilər.

H.İ.Mirzəzadə *mən* əvəzliyinin yönlük halda *maña*, *baña* şəklində işlənməsi münasibətilə yazır: “*Mən* əvəzliyinin yönlük halda *maña*, *baña* şəkli təxminən bütün türk dillərində müş-tərəkdir. Çuvaş dilində *maña* sözünün kökü, yəni adlıq halı *mañ*-dir. Müasir türk dilində isə başqa hallardan fərqli olaraq yalnız yönlük halda *ban* kimi işlənir [31, s.170].

M.İslamov Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkinin yönlük halda *manqa//manğa*, *mənqə*, *sanqa//sanğa*, *sənqə*, *onqa//onğa//unqa//unğa*, *honğa* formalarında işlənməsini qeyd edir və bir sıra misallar gətirir: -*Manqa* irayonda mükafat verdilər (Zəngilan); -Tay *sanqa* sözüm yoxdur (Zəngilan); -*Senin onğa* diyəsi sözün varmı? (Qax) [22, s.35].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində *mən* və *sən* əvəzlilikləri yönlük halda *maña*, *saña* formasına düşür.

M.Ş.Şirəliyev də dialekt və şivələrimizdə I və II şəxs tək əvəzliliklərinin *mənə*, *məə*, *mə*, *məyə*, *maña*, *maā*, *mā*, *mağa*, *sənə*, *səə*, *sə*, *səyə*, *saña*, *saa*, *sa*, *sağa* və s. formalarda işləndiyini qeyd etmişdir [44, s.184]. Bu formaların dialekt və şivələrimizdə özünü göstərməsini Azərbaycanda müxtəlif türk qəbilələrinin məskunlaşması ilə izah etmək olar. Axtarsaq, bu formaların əksəriyyəti başqa türk dillərində də qalmaqdadır.

Üçüncü şəxs *ol* əvəzliyinin bu cür yazılışı XIX əsrin əvvəllərində daha məqbul hesab edilmişdir. Lakin həmin dövrdən sonrakı ədəbi dilimizdə *ol* qrammatik mənadan daha çox üslubi

xüsusiyyət almışdır [31, s.172].

H.Mirzəzadə *onlar* III şəxs cəm əvəzliyinin *anlar* formasının işləndiyini yazır və qeyd edir ki, bu hal özünü başqa türk dillərində də göstərir. O, aşağıdakı misalları verir: *Anlar* ki, nar əshabidir çıxmaz tamudan ta əbəq (Nəsimi); Qıldı *anlara* bəzlər təkrar (Füzuli); *Anlardan* sonra *siz* qoşun-qoşun giriniz... *anlar* Mürtəzanın oğlanlarıdır (‘‘Sühadanamə’’) [31, s.173].

III şəxs əvəzliyi yiyəlik hal formasında *anıñ* şəklində türkmən klassik ədəbiyyatında işlənmişdir: Çərə yok, xudanın takdırı bolsa, // Xökm *anıñqdır*, qudrat *anıñq* ne kılsa (Seyidi, s.136)

Şəxs əvəzlilikləri nitqdə və dildə ən çox işlənən əvəzliliklərdir.

Azərbaycan dilində: *Mənim* özümə və *ona* acığım tuturdu. (İ.Əfəndiyev, s.160); *Mənim* kimi *onlar* da duyğuların kölgəsinə nifrət edirlər. Lakin *onlar mənim* kim olduğumu bilmirdilər (İ.Əfəndiyev, s.174)

Türk dilində: *Onlar* bize kurşun atarlardı, *biz onlara* toprak (Vakkasoğlu V. ‘‘Bir destandır Çanakkale’’, s.115); *Ben* Seddülbahir cephesindən savaş bitinceye kadar ayrılmadım. (yenə orada, s.153)

Türkmən dilində: -*Men* bir ayal adam, *meniñ* bilýen zadım yok – diyip, bularıñ öñünden sypjak boldy. Emma Suxan qatı *onu* sıpdırmadı. (X.Derjaýev, İkbal, s.36)

Qaqauz dilində: -Ah, *sän* gecemin tatlı Beyi, // Ne bekle-dersen çoktan *beni?* // *Sana* deerim, Beyim, *sana*// Çabuk gel-sänä *sät bana!* (Emineski M. Çoban yıldızı, Çulpan, s.15).

Misallardan görüldüyü kimi, şəxs əvəzlilikləri oğuz dillərinin hər birində gen-bol işlənir. Amma onlar arasında az fonetik fərqlər nəzərə çarpır. Şəxs əvəzliliklərindən *mən* və *sən* əvəzliliklərinin cəmi başqa nitq hissələrinin cəmlənməsindən fərqlənir. Belə ki, bu şəxs əvəzlilikləri cəm forması *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisi qəbul etmədən *biz* və *siz* (yəni *mənlər*, *sənlər* deyil) formasında düzəlir. Burada görünür *biz* və *siz* şəxs əvəzliyindəki *-z* cəm şəkilçisi

olması və bununla da *biz* və *siz* formasında cəmlilik ifadə etməsinə görə *-lar*, *-lər* cəmlilik şəkilçisinin *mə//me*, *sə//se* kökünə əlavə olunmasına ehtiyac qalmır. Dilin qanunları öz hökmünü verir, lazımsız şeyi dil qəbul etmir. Amma III şəxsdə *on*, *onlar* formasında cəmlilik kəmiyyət şəkilçisi özünü göstərir.

Birinci şəxs əvəzliyi *mən* sözü danışanı, *sən* danışanın müraciət etdiyi şəxsi, III şəxs *o* isə danışanın söhbəti zamanı orada iştirak etməyən şəxsi bildirir. Belə vəziyyətdə işarə əvəzliyi ilə şəxs əvəzliyi arasında yaxınlıq özünü göstərir.

Şəxs əvəzlilikləri *üçün* qoşması ilə işləndikdə III şəxsin cəmindən başqa bütün vəziyyətlərdə yiyəlik hal şəkilçisini (*mənim üçün*, *sənin üçün*, *onun üçün*, *bizim üçün*, *sizin üçün*), *tək* qoşması əvəzliliklə yanaşı gəldikdə isə əvəzlilik adlıq, həm də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir (*mən tək*, *mənim tək*, *biz tək*, *bizim tək*, *sən tək*, *sənin tək*, *siz tək*, *sizin tək*). Göründüyü kimi, I şəxs *tək* və cəmdə yiyəlik hal şəkilçisi yox, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir [34, s.154].

Biz əvəzliyi bəzən Azərbaycan dilində birinci şəxs cəmi deyil, bütöv bir ölkəni, ölkənin əhalisinin nəzərdə tutulduğunu, yəni ümumilik bildirir: Çünki Türkiyədə, həm də *bizdə* böyük etirazla üzləşəcək (Qəzetdən); Ey iman gətirənlər, *sizdən* öncəkilərə vacib buyrulduğu kimi, *sizlərə* də oruc vacib buyruldu... bu müraciətdən sonra *bizdən* nə istənilsə, onu həyata keçirmək çox rahat olur. Çünki *bizi* yaradan seçib və *bizləri* öz ilahi qonaqlığına dəvət edib (Qəzetdən).

Türk dilindən misal: Sultan Hamid'in marşını Bulgar marşı ve onu da Alman marşı takip etti. Marşlardan sonra sofraya oturuldu. *Bizler* bir saat sonra başımıza gelecek hadisələrdən bihaber, neşə içinde yemegimizi yedik, konuşulan esaret hatıraları, memleket hatıraları bir saatin geçtiğini *bizlere* hissettirdi (Mehmet Altun. Özgürlük Notları, s.25)

Biz və *siz* əvəzlilikləri cəm şəkilçisi qəbul edərək *bizlər*, *sizlər*

şəklində daha az şəxs təsəvvürü verir. Belə halda müəyyən qrup şəxsləri xüsusiləşdirmək, onları başqalarından ayırmaq nəzərə çarpdırılır.

Biz əvəzliyi bəzən təvazökarlıq çalarlığı, *siz* isə hörmət, nəzakət məqamında işlənir: Gələcəkdə *biz sizin* söylədiklərinizi nəzərə alacağıq. *Biz* və *siz* əvəzliliklərinin təvazökarlıq və hörmət mənasında işlənməsinə başqa oğuz dillərində, o cümlədən türk-mən dilində də rast gəlinir [62, s.181].

Siz əvəzliyi *-cə* şəkilçisi qəbul edib “*sizin fikrinizcə*” mənasında işlənir: *Sizcə*, yağacaq? *Sizcə*, yarışda kim qalib gələcək? Bundan başqa, “*Sizcə*” həmçinin “müsahibin fikrinə, istəyinə, arzusuna uyğun” mənasında işlənir: Qoy *sizcə* olsun [12, s.72].

Mən əvəzliyi *-cə* şəkilçisi qəbul edib “*mənə görə, mənim fikrimcə, mənim düşündüyümə görə*” mənalarında işlənir: Gözəl olur bu yerlərin səhəri, // *Məncə* vardır dünyalara dəyəri (A.Şaiq); Nadir bəy: *Məncə* gözəllik zövqə aid bir şeydir (H.Cavid).

Mən əvəzliyi *-ciyəz* əzizləmə, oxşama şəkilçisi qəbul edib yenə də birinci şəxsi bildirir: Gülçöhrə: - Yox, *mənciyəz* görüb bəyənməyincə ərə getməyəcəyəm... (Ü.Hacıbəyov); Xanımnaz: - ...*mənciyəz* şəhərə gedirəm (C.Cabbarlı); Həcər:- *Mənciyəz* anamdan yeyərdim töhmət (S.Rüstəm) [11, s.297].

Şəxs əvəzlilikləri yiyəlik hal formasında sahib-mənsub bildirən *-ki* şəkilçisi qəbul edib substantivləşir, cəm və hal şəkilçisi qəbul edir və hətta qoşma ilə də işlənə bilir: *Onlarınkı kimi* [34, s.157].

Şəxs əvəzlilikləri yiyəlik və ya mənsubiyyət şəkilçisi və *-ki* şəkilçisi qəbul edərək substantivləşir: *səninki, sizinki, onunku* formasında subyekt, həm də onun malik olduğu obyekt ifadə edir [34, s.157].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *sizinki* - əvəzlilik, *sizinkilər* - isim olaraq qeyd olunur: a) əvəzlilik kimi: *Sizə* məxsus olan, *sizə* aid olan: O kitablar *sizinkidir*. Şirvanın şirin narı, // Dadlıdır

şirin narı. // *Sizinki* sizin olsun, // Göndərin bizim yarı (Bayatı).

b) *Sizinki* işim mənasında adətən, cəm şəklində: *sizinkilər* – *sizinlə* bir yerdə olanlar, sizin ailənizin üzvləri, sizə yaxın olanlar (qohumlar), sizin adamlar: *Sizinkilər* axşam teatrda idilər [12, s.72].

Mən, sən, biz, siz əvəzlilikləri sözdüzəldici –*li* şəkilçisi qəbul edib hər iki şəxsin fəaliyyət birliyini ifadə edir: *Mənli-sənli (bizli-sizli)* bu işi gərək düzəldək [34, s.157].

İzahlı lüğətimizdə *sizli-bizli* əvəzlik birləşməsinin *siz* və *biz* birlikdə, həm *siz*, həm də *biz* hamımız bir yerdə mənasında işləndiyi qeyd edilir və misal verilir: Əjdər müəllim: - Mən deyirəm elə olsun, hərtərəfli, *sizli-bizli* bu balaca Cəmişə kömək edək (S.Rəhimov) [12, s.72].

Mən şəxs əvəzliyinin –*lik* şəkilçisi qəbul etmiş forması (*mənlik*) şəxsiyyət, vicdan, qürur və s. mənalarında işlənir, bəzən isə aidiyyət bildirir [34, s.157].

Azərbaycan dilində *mənlik* sözünün izahlı lüğətimizdə iki mənə çalarlığı qeyd olunmuşdur: 1) bir şəxsin öz varlığını, öz halını bildirir: Məndə dəxi necə *mənlik* olsun. // Məndən məni istəyən nə bulsun? (M.Füzuli).

2) Öz ləyaqətini dərk etmə, şəxsiyyətinin qiymətini bilmə, heysiyyət, şərəf ifadə etməni bildirir: Əski həyat: ... Xədicənin *mənliyini* əlindən almışdı (S.Hüseyn); Aslan *mənliyini* sevən adam idi (Ə.Vəliyev).

Mənlik sözü –*siz* şəkilçisi qəbul edib sifət olur və mənlisi olmayan, heysiyyətsiz, şərəfsiz, ləyaqətsiz mənaları verir [11, s.295].

Mən şəxs əvəzliyi *mən ölüm* birləşməsində xahiş və ya yalvarış məqamında işlənir: *Sizə* bu təziyədən özgə həvəslərdi murad, // *Mən ölüm*, sən bir özün eylə mürvət, Hadi! (S.Ə.Şirvani) [11, s.292].

Mənəmlik // *mənəm* – *mənəmlik* (mənəm-mənəm demək) təkəbbür, lovğalıq, özünü dartma məqamlarında işlənir: Mədəd: -

Oğuz dillərində əvəzlilər və onların mətn yaranmasında rolu

Mənəmlilik, təkəbbür, heç kəsi bəyənmemək, hamıya alçaq nəzərlə baxmaq – budur sənin ən böyük qüsurların (Ə.Vəliyev); Qoşatxan: - Öldür səni içəridən gəmirən qurdu – bu *mənəm-mənəmlilik* qurdunu (M.İbrahimov).

Mənəm-mənəmlilik etmək frazeoloji birləşməsi lovğalanmaq, özündən başqa heç kəsi saymamaq mənasında, *mənəm-mənəm* demək frazeoloji birləşməsi isə lovğalanmaq, təkəbbür göstərmək, özündən başqa heç kəsi saymamaq mənalarda işlənir: *Mənəm-mənəm* deyənlərin inanma çox da qövlünə (M.Ə.Sabir); Vəqif gördü ki, İbrahim xan onun sözlərinin məğzini dərk etmir, *mənəm-mənəm* deyir, ...dillənmədi (Y.V.Çəmənşəminli) [11, s.294].

Əvəzlilər, adətən, sözyaratma cəhətdən qeyri-məhsuldarır. Amma *mən* şəxs əvəzliyindən *mənimsəmək* feli düzəlidir. Bu fel başqa fellər kimi şəxs və zamana görə dəyişir.

1.2. ŞƏXS ƏVƏZLİLƏRİNİN HALLANMASI

Əvəzlilərin fonetik tərkibi türk dillərində bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar:

Şəxs	Dillər	Tək	Cəm
I şəxs	Azərbaycan türk türkmən qaqauz	mən ben men bän // ben	biz biz biz biz
II şəxs	Azərbaycan türk türkmən qaqauz	sən sen sen sän // sen	siz siz siz siz
III şəxs	Azərbaycan türk türkmən qaqauz	o o ol o(n)	onlar onlar olar onnar

Göründüyü kimi, I şəxs əvəzliyi oğuz dillərində – Azərbaycan

can: *mən*; türk: *ben*; türkmən: *men*; qaqauz: *bän//ben* formalarına malikdir. I şəxs tək əvəzliyində türkmən və Azərbaycan dillərində əvvəldə *m* sonor samiti, türk və qaqauz dillərində *b* cingilti samiti gəlir. Bu əvəzlik Azərbaycan və türkmən dillərində öndə *m* samitinin, türk və qaqauz dillərində isə *b* samitinin işlənməsilə səciyyəlidir. M.İ.İslamov yazır ki, buradakı *m//b* paralelliyi türk dillərində qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Qədim türk dillərində *men* ilə paralel *ben* şəkli də işlənmişdir [22, s.11]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əvəzliyin *m* ilə olan forması türk dillərinin əksəriyyətində geniş yayılmışdır. Türk və qaqauz dilində isə *b* ilə başlayan variant, çuvaş dilində isə saitlə başlayan *epə* şəkli işlənir.

Ə.Rəcəbli yazır ki, türk dillərində *b>m* fonetik hadisəsi qanunauyğun sayılır. Hələ göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində şəxs əvəzliyinin *b* və *m* samitlərinin paralel işləndiyini müşahidə edirik: *ben // bən, biz // miz* [40, s.201].

Mən // ben / men əvəzliyində *ə* və *e* saitləri (yəni açıq və qapalı saitlə) işlənməsinə müasir türk dillərində də rast gəlinir. İkinci şəxsin təkində də bu hal özünü göstərir.

Üçüncü şəxs tək əvəzliyi oğuz dillərinin üçündə (yəni Azərbaycan, türk və türkmən dillərində) *o*, qaqauz dilində isə iki variantda, yəni *o* və *on* şəklində işlənir. Bu sonuncunun *ol* forması da vardır. *Ol* III şəxs tək əvəzliyinin arxetipi, yəni qədim formasıdır. Bu hal, eyni zamanda, III şəxs cəmdə də özünü göstərir. Oğuz dillərində I və II şəxs cəm əvəzliliklərinin adlıq hal formasında ciddi bir fonetik fərq yoxdur.

Şəxs əvəzliliklərinin adlıq hal formalarında fonetik fərqləri müəyyən qədər aydınlaşdırdıq. Bəs bu əvəzliliklərin hallanmasında nə kimi oxşarlıq və fərqlər özünü göstərir?

Oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında rolu

I şəxs tək				
hallar	Azərbaycan	türk	türkmən	qaqauz
adlıq	mən	ben	men	bän // ben
iyəlik	mən-im	ben-im	men-iñ	ben-im
yönlük	mən-ə	ban-a	mañ-a	ban-a
təsirlilik	mən-i	ben-i	men-i	ben-i
yerlik	mən-də	ben-de	men-de	ben-dä
çıxışlıq	mən-dən	ben-den	men-den	ben-dän

II şəxs tək				
hallar	Azərbaycan	türk	türkmən	qaqauz
adlıq	sən	sen	sen	sän // sen
iyəlik	sən-in	sen-in	sen-iñ	sen-in
yönlük	sən-ə	san-a	sañ-a	san-a
təsirlilik	sən-i	sen-i	sen-i	sen-i
yerlik	sən-də	sen-de	sen-de	sen-dä
çıxışlıq	sən-dən	sen-den	sen-den	sen-dän

III şəxs tək				
hallar	Azərbaycan	türk	türkmən	qaqauz
adlıq	o	o	ol	o(n)
iyəlik	o-nun	o-nun	on-uñ	on-un
yönlük	o-na	o-na	on-qa	on-a
təsirlilik	o-nu	o-nu	on-u	on-u
yerlik	on-da	on-da	on-da	on-da
çıxışlıq	on-dan	on-dan	on-dan	on-dan

I şəxs cəm				
hallar	Azərbaycan	türk	türkmən	qaqauz
adlıq	biz	biz	biz	biz
yiyyəlik	biz-im	biz-im	biz-iñ	biz-im
yönlük	biz-ə	biz-e	biz-e	biz-ä
təsirlilik	biz-i	biz-i	biz-i	biz-i
yerlik	biz-də	biz-de	biz-de	biz-dä
çıxışlıq	biz-dən	biz-den	biz-den	biz-dän

II şəxs cəm				
hallar	Azərbaycan	türk	türkmən	qaqauz
adlıq	siz	siz	siz	siz
yiyyəlik	siz-in	siz-in	siz-iñ	siz-in
yönlük	siz-ə	siz-e	siz-e	siz-ä
təsirlilik	siz-i	siz-i	siz-i	siz-i
yerlik	siz-də	siz-de	siz-de	siz-dä
çıxışlıq	siz-dən	siz-den	siz-den	siz-dän

III şəxs cəm				
hallar	Azərbaycan	türk	türkmən	qaqauz
adlıq	onlar	onlar	olar	onnar
yiyyəlik	onlar-ın	onlar-ın	olar-iñ	onnar-ın
yönlük	onlar-a	onlar-a	olar-a	onnar-a
təsirlilik	onlar-ı	onlar-ı	olar-ı	onnar-ı
yerlik	onlar-da	onlar-da	olar-da	onnar-da
çıxışlıq	onlar-dan	onlar-dan	olar-dan	onnar-dan

Hər bir oğuz dilində şəxs əvəzlilərinin hallanmasının fərqli xüsusiyyətlərini araşdırıq.

Azərbaycan dilində *mən*, *sən*, *biz*, *siz* əvəzlilərinin əsası dəyişmədən qalır. III şəxs tək *o* adlıq haldan başqa bütün beş halda

on formasına düşür. III şəxs cəm əvəzliyi hallandıqda əsası *on-lar* formasında qalır. Mən və biz əvəzlilikləri hallandıqda yiyəlik halda *-in* şəkilçisi əvəzinə *-im* şəkilçisi qəbul edir, amma başqa şəxslərdə yiyəlik hal şəkilçisi sonundakı *-n* samitini saxlayır. Türk dilində şəxs əvəzlilikləri hallandıqda I və II şəxs cəm əvəzliyinin əsası *biz* və *siz* bütün hallarda dəyişmədən *biz* və *siz* formasında qalır. Birinci və ikinci şəxs tək əvəzliyi *ben* və *sen*, yönlük halda kök saitini dəyişərək *ban* və *san* formasına düşür, amma başqa hallarda *ben* və *sen* formasında qalır. Üçüncü şəxs tək əvəzliyi adlıq halda *o* formasında, qalan beş halda isə *on* fonetik formasına düşür. Üçüncü şəxs cəm əvəzliyi *onlar* formasında qalır. Birinci şəxs əvəzliyi hallanarkən yiyəlik halda *-in* əvəzinə *-im* şəkilçisi qəbul edir.

Türkmən dilində şəxs əvəzlilikləri hallanarkən bəzi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Birinci və ikinci şəxs cəm əvəzliliklərinin əsası *biz* və *siz* şəklində qalır. Birinci və ikinci şəxs tək əvəzlilikləri *men*, *sen* yönlük halda *maña* və *saña* formasına düşür, amma başqa hallarda *biz* və *siz* şəklində qalır. Görünür, yönlük halda həmin əvəzliliklərin **man* və **san* formasından törəyən forma işlənir. Üçüncü şəxsin tək əvəzliyi *ol* (adlıq halda), yönlük halda *on>oñ* formasına (sağur *-nun-la*), başqa hallarda isə *on* formasına düşür. Üçüncü şəxs cəm əvəzliyi *olar-(o+lar)* bütün hallarda həmin şəkildə qalır.

Qaqauz dilində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında meydana çıxan bəzi fonetik dəyişiklikləri L.A.Pokrovskaya şərh etmişdir. O yazır ki, *ben* və *biz* şəxs əvəzlilikləri yönlük halda *-in* şəkilçisi deyil, *-im* şəkilçisi qəbul edir: *bizim*, *sizin* formasında. Bununla da *biz* və *siz* şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal forması yiyəlik əvəzlilikləri yerində işlənir. Üçüncü şəxs tək əvəzliyi *o* hallar üzrə dəyişərkən və həmçinin cəm şəkilçisi qəbul etdikdə *on* formasını alır. Burada kökdə *-n* səsinin bərpası özünü göstərir. Birinci və ikinci şəxsin (tək) əvəzlilikləri *bän // ben*; *sän // sen* yönlük halda

ban-a və *san-a* formasında işlənir [77, s.127].

Birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda *bana*, *sana* (türk), *maña*, *saña* (türkmən), *bana*, *sana* (qaqauz) olaraq kök saitinin dəyişməsi, yəni incə sait (ə) qalın saitle (a) əvəz olunmasına Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinir. Bu münasibətlə M.İslamov yazır: “Yönlük halın *manqa* // *manga*, *sanqa* // *sanga*, *onqa* // *onğa* formasında birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərini (təkini) dialektlərimizdə müşahidə edirik. *Man*, *san* şəkli ilə *-qa// -ğa* qədim yönlük hal şəkilçisi özünü göstərir. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, *mən*, *sən* əvəzliyinin türk dillərində çox güman ki, *man*, *san* forması da olmuşdur [22, s.35].

Beləliklə, oğuz dillərində əvəzliliklərin hallanmasında hər bir dilin özünün fonetik xüsusiyyətləri əsas rol oynayır. Bu da dillərdə əvəzliliklərin hallanmasında müəyyən fərqlərə səbəb olur.

Adlıq halda olan əvəzliliklər, əsasən mübtəda rolunda işlənir. Bununla yanaşı, cümlənin xəbəri yerində də işləyə bilər. Belə vəziyyətdə əvəzlik xəbər şəkilçisi qəbul edə bilər. Yiyəlik halda olan əvəzliliklər cümlədə təyin vəzifəsində işlənir. Yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda olan əvəzliliklər cümlədə tamamlıq rolunda işlənir.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Oğuz dillərinə aid bədii ədəbiyyatda şəxs əvəzliliklərinin statistik hesablama üsulu ilə bərabər miqdar səhifələrdə işlənmə tezliyini müəyyənləşdirin.

2. Oğuz dillərində şəxs əvəzliliklərinin hallanma xüsusiyyətlərini araşdırın, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri izah edin.

3. Oğuz dillərində şəxs əvəzliliklərində fonetik fərqlərin səbəblərini izah edin.

1.3. İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ ONLARIN QRAMMATİK, FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində, əvəzliliklərin leksik-semantik qruplarından biri də işarə əvəzlilikləridir.

İşarə əvəzliliklərinin sayı tarixən, elə indinin özündə də, çox deyildir. Buraya beş-altı söz və onların bir neçə törəməsi daxildir. Amma işarə əvəzlilikləri nitqdə, istərsə də dildə tez-tez işlənir və müxtəlif semantik sintaktik funksiya daşıyır. Məsələn, qəzetlərdən birində verilən məqalələrdən belə bir parçaya diqqət yetirək: *Bu* nə dərəcədə doğrudur bilmirəm, amma *bu* həftəlik yazılar yazmaq məsələsi məni *bunu* eləməyə məcbur edir. Üstəlik də deyə bilirlər: axı *bu* sənədlər də yazılardır və ola bilsin, *həmin* sənədlər daha çox gərəklidi, nəinki sənin *bu* həftəlik yazılarının. Mən *bunu* anlayıram, amma bir həqiqət də var ki, hər zaman ömrə vəfa yoxdur və hər zaman adamın əli sözüne baxmayacaq [525-ci qəzet, 13.II.2010]. Bir neçə cümlədən ibarət *bu* mətnə işarə əvəzlilikləri altı dəfə işlənmişdir.

İşarə əvəzlilikləri müəyyən bir əşyaya işarə etmək üçün işlədilir. Əvəzliliklərin *bu* qrupu tarixən yaxına və uzağa, indiyə və ya keçmişə işarə məqsədilə işlənmişdir [23, s.111].

İşarə əvəzlilikləri əsas nitq hissələrini əvəz edib onun yerində işlənə bilir, həm də heç bir nitq hissəsini əvəz etmədən isimləri konkretləşdirici-təyinedici bir söz olaraq işlənir [17, 134].

İşarə əvəzliyi cümlədə əşyanın yerini tutub isimlərin qrammatik kateqoriyalarına malik ola bildikdə həqiqi işarə əvəzliyi, cümlədə ismi təyin edib işləndikdə isə təyinedici söz olaraq işlənir. Belə halda işarə əvəzliyi sifətə oxşar xüsusiyyətə malik olur. İşarə əvəzliliklərinin köməyilə subyekt və ya danışan şəxs istədiyi, nəzərdə tutduğu əşyanı, əlaməti, hadisəni başqalarından ayırır və dinləyicinin, həmsöhbətinin diqqətini ona cəlb edir [22, s.53].

Müasir türk dillərində işarə əvəzliliklərinin formaları və mənalari eyni deyildir, burada vahid ümumtürk cərgəsi yoxdur. Bu da hər bir türk dilinin xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

F.Q.İsxakov türk dillərinin əvəzliliklərinin ədəbi dil, danışiq dili və dialektlərində işlənmiş və indi də işlənən formalarının, variantlarının, demək olar ki, hamısını toplamış və bir sıra ümumiləşdirmələr aparmışdır [65]. Burada saysız-hesabsız fonetik variantlar, ədəbi dil formaları, dialekt variantları meydana çıxmışdır. Belə halda məsələ getdikcə mürəkkəbləşir, dil faktlarının gen-bolluğu yaranır. Bunun nəticəsində vahid bir məxrəcə gəlmək işi asan olmur. Ona görə də bütün 24 türk dilinin faktlarını toplayıb nəticə çıxarmaq çətinləşir. Bu səbəbdən də biz dörd türk dilinin materialları əsasında tədqiqat aparmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

İşarə əvəzlilikləri türk dillərində çox qədimlərdən işlənmiş, elə indi də işlənən söz qrupudur.

Türk dillərinin oğuz qrupunda işlənən işarə əvəzlilikləri bunlardır: azərb.: *bu, o, belə, elə, həmin, haman*; türk: *bu, şu, o*; türkm.: *bu, şu, ol, şol, xol*;; qaq.: *bu, o, şu*.

Türkmən dilində *xol* əvəzliyi əsasən görüş dairəsində olan və əl ilə göstərilə bilən əşyaya işarə edir.

Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatikalarda işarə əvəzliliklərinin tərkibi və miqdarı müxtəlif cür göstərilir: *o, bu, elə, belə* [8, s.84]; *bu, o, həmin (həmən, haman), bu cür, o cür* [59, s.82]; *bu, o, belə, elə, həmin, həmən* və s. [17, s.134]; *bu, o, belə, elə* [34, s.157].

Azərbaycan dilində *belə, elə* düzəltmə əvəzliliklər, *həmin, haman* isə əvəzlik rolunda işlənən təyinedici sözlərdir.

Türkmən danışiq nitqində və bəzi türkmən dialektlərində işarə əvəzliliklərinin başqa fonetik variantları olan *bi, şi, şo*; *o* da işlənir ki, bu da həmin işarə əvəzliyindən sonra gələn sözün başlandığı səs və ya heca ilə əlaqədardır [62, s.183]. Bu hal özünü

Azərbaycan dilində də göstərir [22].

Qaqauz dilinin qrammatikasında qeyd olunur ki, bu dildə işlənən *böölä // bölä; öölä // ölä; şöölä // şölä* qaqauz dilində işlənən, yuxarıda qeyd olunan həmin üç əvəzlikdən düzəlmişdir. Düzəltmə işarə əvəzlilərləndən başqa qaqauz dilində mürəkkəb işarə əvəzlilərinin olması fikri də qeyd olunmuşdur. Buraya daxil edilir: *te bu (bax bu), te şu (bax bu)* [77, s.131].

A.N.Kononov yazır ki, türk dilində işarə əvəzliləri *bu kim(dir)? şu ne(dir)? o kim(dir)?* işarə ədatları kimi işlənir. Bundan başqa mürəkkəb işarə əvəzliləri *işbu (<oş+bu)* (*bu, həmin* əvəzliləri mənalığında) əksərən rəsmi dəftərxana üslubunda işlənir. Əmələ gəlməsinə və istifadə olunmasına görə işarə əvəzlilərinə həmçinin *beriki (<be-ri-ki), öteki (<o-te-ki)* də yaxındır. Köhnə türk mətnlərində və həmçinin müasir türk mətnlərində arxaizm olaraq *bul, şul, ol* işarə əvəzlik formalarına da rast gəlinir ki, bu da müasir türk dilində *bu, şu, o* əvəzlilərinə uyğun gəlir [68, s.171-174].

1.3.1. OĞUZ DİLLƏRİNDƏ İŞARƏ ƏVƏZLİLƏRİNİN MƏNŞƏYİ

İşarə əvəzliləri türk dillərində yazıya qədərki dövrdən əvvəllər də mövcud olmuşdur. Şumer dilinin türk dillərinə yaxınlığı haqqında Q.Kazımov yazır: “İşarə əvəzliləri: *be, e, (e)ne, hur, ur* sözlərindən ibarət olmuşdur. Bunlardan *ene* və *e* bir kökdən olub, *o* işarə əvəzliyinin arxetipidir: *ene / ane>an>ol>o*. İşarə əvəzliləri yaxına və uzağa, indiyə və ya keçmişə işarə məqsədilə işlənmişdir. Nisbətən az işləndikləri göstərilir. Ən fəali *bi* (“*bu*”, bəzən də “*o*” mənasında) işarə əvəzliyidir. Az da olsa, *e, ur, hur* işarə əvəzlilərləndən istifadə edilmişdir [23, s.111]. Buradan görünür ki, təxminən altı min il bundan əvvəl şumer dilində işlənmiş işarə əvəzliləri bu və ya digər fonetik dəyişikliklə türk dillərində işlənir.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilini tədqiq edən Ə.Rəcəbli göytürk dilində işarə üçün üç əvəzlik –*bu*, *şu* və *ol* işləndiyini yazır. *Bu* işarə əvəzliyi yaxın məsafə, *şu* işarə əvəzliyi orta məsafə, *ol* işarə əvəzliyi isə uzaq məsafədə olan əşyaya işarə edilərkən işlədilir [40, s.216].

A.N.Kononov Orxon-Yenisey yazılı abidələrində yalnız *bu* və *ol* əvəzliliklərinin işləndiyini qeyd edir [70, s.166]. Ə.Rəcəbli isə Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, A.N.Kononovun qeyd etdiyindən əlavə *şu* əvəzliyinin də işləndiyini göstərmişdir. Bununla əlaqədar Ə.Rəcəbli yazır: “Orxon kitabələrində *şu* əvəzliyinin işlənməsinə təsadüf edilmir. Bu əvəzlik təkcə Yenisey abidələrində, həm də az işlənir. Abidələrin dilində *şu* əvəzliyinin substantivləşib sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməsinə, habelə –*ça* şəkilçisi ilə işlənməsinə təsadüf edilməmişdir [40, s.220].

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işarə əvəzlilikləri substantivləşərək hallanır. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, *bu* işarə əvəzliyinin ismin üç halında, *ol* işarə əvəzliyinin isə ismin beş halında işləndiyi müşahidə olunur: A.: *bu*; T.: *bunu*; Yer.: *bunta*. A.: *ol*; Yiy.: *anı*; İstiqamət: *anaru // anar*; T.: *anı*; Yer.: *anta* [40, s.217-218].

İşarə əvəzliliklərinin hallanması məsələsində Ə.Rəcəbli ilə A.N.Kononovun fikri oxşardır.

A.P.Potseluyevski türkmən dilində *ol(>o)* işarə əvəzliyini *hol*, yaxud *ho:l* sözləri ilə bağlayır və belə bir misal gətirir: Qel-necem-ə *hol* baryar! [79, s.132]. *Bu* və *şu* əvəzliliklərinin mənşəyinə gəldikdə bu əvəzliliklərin hallar üzrə dəyişən formalarından çıxış edib *yn* əsasını ayırır və *b*, *m*, *ş* başlanğıc samitlərini prefiks hesab edir.

A.P.Potseluyevski bu əvəzliyin türkmən, türk və uyğur dillərində hallanma cədvəlini vermişdir:

Oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında rolu

hallar	türkmən	türk	uyğur
Yiy.	m-un-iñ	b-un-un	m-un-iñ
Yön.	muña (<m-un-qa)	b-un-a (<b-uñ-a<b-un-qa)	m-un-iñ-qa
T.	m-un-ı	b-un-u	m-un-i
Yer.	m-un-da (m-in-da)	b-un-da	m-un-da
Çıx.	m-un-dan (m-in-dan)	b-un-dan	m-un-din
Yiy.	ş-un-iñ	ş-un-un	ş-un-iñ
Yön.	ş-uña (ş-un-qa)	ş-un-a (<ş-uñ-a<ş-un-qa)	ş-un-iñ-qa
T.	ş-un-ı	ş-un-u	ş-un-i
Yer.	ş-un-da	ş-un-da	ş-un-iñ-da (ş-un-da)
Çıx.	ş-un-dan	ş-un-dan	ş-un-iñ-din (ş-un-din)

İşarə əvəzliliklərinin *un* əsası onların cəm formasında daha aydın üzə çıxış: *b-un-lar, b-un-lar-in; ş-un-lar, ş-un-lar-in* və s. [79, s.133]. A.P.Potseluyevski *bu* və *şu* əvəzliliklərinin vasitəli və cəm formalarında *un* əsasını ayırd edir və öndəki samiti prefiks hesab edir. Ola bilsin ki, öndəki samit səs həqiqətən də, prefiks hesab oluna bilər. Belə olduqda, dünya dillərinin qohumluğu fikri yada düşür.

A.P.Potseluyevski belə güman edir ki, *bu, şu* əvəzliliklərinin müasir forması sondakı *n* samit səsinin düşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Amma *şu* əvəzliyi *bu* əvəzliyindən sonrakı *n* samitinin düşməsi nəticəsində törəmişdir [79, s.135].

Azərbaycan dilində *bu* və *o* əvəzlilikləri *-ra* şəkilçisi qəbul edərək yer bildirir: *bura, ora* və s.

Türkmən dilində işarə əvəzlilikləri isimləşib isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib şəxslənə bilər.

İşarə əvəzliliklərinin şəxslər üzrə dəyişməsi:

tək			
bu	şu	ol / o	şol // şo
1. muni:m	şuni:m	oni:m	şoni:m
2. muni:ñ	şuni:ñ	oni:ñ	şoni:ñ
3. munusı// munsı	şunusı//şunsı	onusı//onsı	şonısı//şonsı

cəm			
1. muni:mız	şuni:mız	oni:m	şoni:m
2. muni:ñız	şuni:ñız	oni:ñ	şoni:ñ
3. munusı// munsı	şunusı//şunsı	onusı//onsı	şonısı//şonsı

İşarə əvəzlilərinin belə bir xüsusiyyəti Azərbaycan dilinə xas deyildir.

Türkmən dilində işarə əvəzlilərinin hallanması:

A.	bu	şu	ol	şol // şo
Yiy.	munuñ	şunuñ	onuñ	şonuñ
Yön.	muña	şuña	oña	şoña
T.	muni	şuni	oni	şoni
Yer.	munda	şunda	onda	şonda
Çıx.	mundan	şundan	ondan	şondan

İşarə əvəzlilərinin türkmən dilində rast gəlinən bu xüsusiyyəti, yəni mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi türkmən dilinə aid yazılmış qrammatikalarda [92, s.317-318; 62, s.181-182], həmçinin A.Borjakovun əvəzlilərə həsr etdiyi dissertasiyada da [53, s.12] qeyd olunmuşdur. Amma Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında qeyd edilir ki, işarə əvəzliləri hal və cəm şəkilçisi qəbul edərək isim kimi işlənir [34, s.160].

Qaqauz dilində *böola // böla, öölä // ölä, şölä // şölä* kimi işarə əvəzliləri də vardır ki, onlar *bu, o, şu* işarə əvəzlilərləndən törəmişdir. L.A.Pokrovskaya qeyd edir ki, həmin işarə əvəzliləri ola bilsin ki, *bu, şu, o* əvəzlilərinə *ilə* qoşmasının (qoşmaşəkilçi) artırılması ilə düzəlmişdir (*bu+ilä>böylä>bölä; o+ilä>*

öylä>ölä). Bu qoşmalar ismə və felə təyin kimi işlənir və əvəzlilik-sifət və əvəzlilik-zərf vəzifəsini görür: *bölä iş, bola dedi* [77, s.135]. Azərbaycan dilində işlənən *belə, elə* əvəzliliklərinin də *bu* və *o* əvəzliliklərindən *ilə* qoşma şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini güman etmək olar.

İşarə əvəzlilikləri əsas nitq hissələrini əvəz edib onların yerində müxtəlif vəzifələr daşımaqla bərabər, heç bir nitq hissəsini əvəz etmədən təyinlik vəzifəsi də daşıya bilir. Odur ki, işarə əvəzliliklərinə həm həqiqi əvəzlilik kimi, həm də isimləri konkretləşdirici – təyinedici bir söz kimi baxmaq lazımdır. Həqiqi əvəzlilik cümlədə əşyanın yerini tuta bilir, hallanır, cəmlənir, cümlədə mübtədə, xəbər və tamamlıq ola bilir. İşarə əvəzlilikləri isimlərin əvvəlində gələrək onları aydınlaşdırır və müəyyənləşdirir [17, s.134-135].

Deməli, işarə əvəzliliklərinin Azərbaycan dilində iki vəzifəsi vardır. Bu əvəzliliklər ya müxtəlif nitq hissələrinin yerinə işlənərək onları əvəz edir, ya da isimlərdən əvvəl gələrək onları təyin edir. Birinci halda əvəzlilik substantivləşir və isimlər kimi hallanır, cəm şəkilçisi qəbul edir, cümlənin istənilən üzvü ola bilir. Amma ikinci halda işarə əvəzliyi qarşısında gəldiyi ismi təyin edir və təyin vəzifəsində çıxış edir.

İşarə əvəzlilikləri tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini birləşdirən nisbi əvəzliliklərin əmələ gəlməsində iştirak edir [34, s.161-162].

İşarə əvəzlilikləri müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyaları ilə də əlaqədardır. Çox zaman danışan öz müsahibinə, müsahibi üçün müəyyən olan bir əşya, hadisə haqqında danışarkən həmin işarə əvəzliyindən istifadə edir [34, s.161]. Belə hal özünü qaqauz dilində də göstərir. Qaqauz xalq mahnılarında *şu* əvəzliyi əşyanın, şəxsin adı birinci dəfə çəkiləndə dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün işlənir. Artıq dinləyicilər üçün məlum olan əşya və şəxslər *o* əvəzliyi ilə işlənir [77, s.132].

1.3.2. İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İşarə əvəzlilərinin semantik təsnifatı onların işarə etdikləri əşyalardan asılıdır. Əşyalar işarə edilərkən danışan onun yerləşdiyi yeri əsas tutur. Belə halda danışanın jesti, mimikası, intonasiyası, danışanın həmsöhbətinin haqqında bəhs etdiyi əşya və hadisə haqqında məlumatının olub-olmaması əsas şərtlərdir.

İşarə əvəzliləri əşya və hadisələri birbaşa göstərə bilər. Bu zaman əşya və hadisə dinləyicilərin gözü qarşısında olur. Danışanın haqqında danışdığı şeylər danışana, həmçinin dinləyicilərə irəlincədən məlum olmalıdır. Əşya və hadisələr həmsöhbətlərin fikrində, yaxud əşya və hadisələr haqqında yalnız danışan məlumatlı ola bilər. Dinləyənlər isə söhbət nəticəsində məlumatlandırılır. Qeyd olunanlara əsasən, ayrı-ayrı əvəzlilərin semantikasını müəyyənləşdirmək olur.

Bu, şu əvəzliləri oğuz dillərinin hamısında konkret, irəlincədən məlum olan, lap yaxında yerləşən, diqqət mərkəzində, yaxud da məlum olan hadisə və anlayışları göstərmək üçün işlənir. Belə halda həmsöhbətlər əşyanı görür, yaxud da onları görüblər və tanıyırlar. *Bu, şu* əvəzliləri sinonim əvəzlilərdir, bir-birini əvəz edə bilərlər. Əgər danışan jest və ya mimikadan istifadə edərsə, *bu, şu* əvəzliləri daha artıq vurğulayıcı mənə kəsb edir.

Ol // o əvəzliyi uzaqda olan şəxs və ya əşyanı, haqqında danışılacaq, ya da izahat veriləcək şəxs və əşyanı bildirir.

Şu əvəzliyi əşyaya emosional işarə ilə əlaqədardır, diqqəti cəlb etmək və ya ona danışanın müsbət, həm də mənfi hissini bildirmək üçün işlənir. *Şu* əvəzliyi güclü, vurğulayıcı işarə (deyktik) məzmunə malikdir. Güclü deyksis ən çoxu emosionallıqla zəngin nitqdə özünü göstərir ki, burada nida və sual intonasiyası, felin əmr və arzu formalarının, obyektiv qiymətləndirmə şəkilçilərinin, xəbər və tamamlıqların inversiyası və s. olur.

O, ol işarə əvəzliyinin fonetik variantı *şol // şo, xol* ayrı-ayrı

əşya və hadisələri bildirir. *Ol // o* və *şol // şo*, *xol* əvəzliyinin semantik münasibəti *bu // şu* əvəzliyində olandan az fərqlənir. Burada əsas fərq isə yalnız intonasiya-üslubi fərkdir. *Ol//o*, *şol // şo*, *xol* əvəzliliklərində *o* saiti uzun tələffüz edilərək, daha uzaqda olanı göstərməyə xidmət edir və həmişə jestlə müşahidə olunur. Ola bilsin ki, həmsöhbət əşyanı görmür, amma danışan, nağil edən əşyanı həmsöhbətinə göstərir. Bununla da işarə əvəzlilikləri daha konkret, qüvvətli, emosional çalarlıq qazanır. Bu, oğuz dillərinin hamısına xas xüsusiyyətdir.

Xol əvəzliyi türkmən dilində əsasən görüş dairəsində olan və bədənin müəyyən hissəsinin – əlin, başın hərəkəti ilə göstərilən əşyanı bildirmək üçün işlənir: –Ana, kaka *xol* qapının aqzında qaravul duran Annaquludur – diyip, ona elini uzatdı [62, s.187].

Qaqauz xalq mahnılarında *şu* əvəzliyi adətən başlanğıcda birinci dəfə əşya və şəxsin adı çəkiləndə işlənir ki, bu da dinləyicilərin diqqətini cəlb etməyə xidmət edir. Artıq məlum, tanış olan əşya haqqında söhbət gedəndə *o* əvəzliyi işlənir: Şu çayırda, şu bayırda // Bir baa turalım, mari kız. // O baacazın üzüm-büklərini // Ayrıp papacıqlan da, mari kız, // Bir dyyın yapalım (türkü) [77, s.133].

Bölä, ölä əvəzlilikləri qaqauz dilində *tä//te*, *tä//te bölä, tä//te ölä* şəklində, yəni işarə bildirən ədatla işlənə bilər: *Tä bölä* acaqları biri-birinə baalayıp, bütünnä daayı bordey yanına qetire-jäm [77, s.136].

Ta işarə ədatı Azərbaycan dilində də *o*, *belə*, *bu*, *elə* işarə əvəzliliklərindən əvvəl gəlib işarə əvəzliyinin mənasını bir daha qüvvətləndirməyə xidmət edir: Bu şəhərdən *ta* o şəhərə qədər hər yerdə yol işarələri qoyulub. *Ta* belə niyə danışsınız? (danışığından).

Qaqauz dilində *tä//te bölä, tä//te ölä* həmçinin təkrarlanıb işlənə bilər.

Bölə, ölä, tä//te bölə, tä//te ölä təyin olunan ismin iştirakı olmadıqda isimləşib, əzizləmə, kiçiltmə şəkilçisi, həmçinin cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edə bilər.

Azərbaycan dilində *belə*, qaqauz dilində *tä//te bölə*, *ta//te ölä* həmçinin təkrar ikiqat işləyə bilər: Hə, *belə-belə* işlər! Bunlar nə vaxt düzələcək?

L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində *tä//te* işarə ədatlarının *bu*, *o*, *şu* işarə əvəzlilikləri qarşısında gələrək mürəkkəb işarə əvəzliyinin əmələ gəlməsini qeyd edir: *te bu*, *te o*, *te şu* [77, s.136]. Bu cür əvəzliliklərin mənası ədatdan sonra gələn *bu*, *şu*, *o* əvəzliliklərin semantikasılı ilə müəyyənləşir. Belə ki, *te bu // tə bu* danışan yaxınlığındakı əşyanı göstərdikdə, *te o // tə o* danışanın özündən uzaqda olan əşyanı göstərdikdə, *te şu // tə şu* isə danışanın hər hansı əşyanı xüsusi vurğuladıqda işləyir. Mürəkkəb işarə əvəzlilikləri müstəqil işləyib cəm və hal şəkilçiləri qəbul edə bilər.

Azərbaycan dilində *belə*, *elə* əvəzlilikləri təkrar *belə-belə*, *elə-elə* şəklində işləyib işarə olunan əşyaların çoxluluğunu bildirir.

Elə-belə əvəzliyi az əhəmiyyətlik, qeyri-əhəmiyyətlik, qeyri-məqsədlilik və s. bildirir: *Elə-belə* işlər diqqətdən yayınmışdır [danışıqdan].

İşarə əvəzlilikləri cümlədə mübtədə, təyin, tamamlıq və bəzən də zərflilik rolunda (fəli xəbəri göstərdikdə) çıxış edə bilər. Bu qrupa daxil edilən əvəzliliklər sintaktik vəzifələrinə görə sifətə yaxınlaşır. Belə ki, hər ikisi cümlədə təyin funksiyasında çıxış edə bilər. Təyin vəzifəsində çıxış edən işarə əvəzlilikləri hal və kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Lakin müstəqil, yəni subyektiv işləndikdə substantivləşir, ismə məxsus əlamətlər kəsb edir, müxtəlif cümlə üzvü olur. İşarə etdiyi isimdən əvvəl gəlib təyin rolunda işləndikdə, müəyyən bir əşyaya və yaxud da onun əlamətinə, keyfiyyətinə işarə edir. Belə halda bu əvəzliliklər sifətlər

kimi təyin rolunda çıxış edir. Lakin işarə əvəzlilikləri sifətlərdən fərqlənir. Belə ki, işarə əvəzlilikləri işarə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Amma sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren nitq hissəsidir. Bununla da sifətlər işarə əvəzliliklərindən fərqlənir.

İşarə əvəzlilikləri müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək yeni formalar yaradır. Belə ki, işarə əvəzlilikləri müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək məkan, zaman və mücərrədlik xüsusiyyəti kəsb edir ki, bu da onları yer və zaman zərflərinə yaxınlaşdırır. Ona görə də bəzi qrammatikalarda onlar əvəzlik-zərf kateqoriyası adı altında izah olunur.

İşarə əvəzlilikləri *görə, üçün, ötrü, sonra, kimi* qoşmaları ilə işlənib qoşulduğu sözün xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif hallara düşür: *bundan ötrü, bunun üçün, buna görə, bundan sonra* və s. Belə halda işarə əvəzlilikləri qoşmalarla söz birləşməsi yaradır. Bu məqamda oğuz dillərinin əksər işarə əvəzlilikləri işlənə bilər. Amma türkmən dilində *xol* işarə əvəzliyi bu məqamda işlənmir. Qoşmalarla işlənen işarə əvəzlilikləri təyini söz birləşməsi əmələ gətirir və belə halda onlar müstəqil işlənmir: *Bundan sonra, bunun üçün* və s. türkm.: *şonunq üçün*.

Oğuz qrupu türk dillərində işarə əvəzlilikləri, türkmən dilində *xol* əvəzliyindən başqa *-ninkı⁴* şəkilçisi qəbul edib isimləşir və müstəqil işlənilir: *bununku, onunku, şununku* və s. Bu forma substantiv-mənsubluq forması adlanır, abstrakt məna daşıyır, danışıqda *onqki, sonqki* formasında işlənilir.

İşarə əvəzlilikləri *-daki* şəkilçisi qəbul edib əşyanın yerini bildirir: *bundaki, ondaki, şundaki* və s.

Bütün işarə əvəzliliklərinə *-caqaz (<çaq-az)* şəkilçisi qoşularaq əzizləmə-küçültmə forması düzəldir: *bucaqaz, şucaqaz* və s.

İşarə əvəzlilikləri *-ça* şəkilçisi ilə işlənərək miqdar bildirir: *onça, şunça* və s.

İşarə əvəzlilikləri *-day* şəkilçisi ilə işlənib oxşarlıq mənası ya-

radır: *munday, şunday*. Bu sonuncu türkmən dilinə xas deyildir.

O işarə əvəzliyi oğuz dillərində cəm və hal şəkilçisi ilə üçüncü şəxs əvəzliyinin mənasında işlənir və əsasən ismi təyin edir.

Belə, elə, bölə, ölə, şölə əvəzliləri ismi təyin etdikdə və felə aid olduqda əvəzlik-sifət və əvəzlik-zərf funksiyalarını yerinə yetirir.

Bu, o, şu əvəzliləri müstəqil (təyin olunan ad olmadan) işləndikdə cəm, hal şəkilçisi və predikativ-modallıq şəkilçisi qəbul edə bilər. *Bu, o, şu* cəm və hal şəkilçisi qəbul etdikdə *bun, on, şun* formalarında, yəni sondakı *n* samitinin bərpası ilə işlənir: *bunlar, onlar, şunlar* və s.

Azərbaycan dilində nəşr olunan dövrü mətbuatın dilində əvəzlilərin yerli-yersiz işlənməsinə tez-tez rast gəlinir ki, bu da yazı müəllifinin dilimizin üslub qaydalarını yaxşı bilməməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn: *Bununla* bərabər, qağayının bir qanadı şəhərin yerləşdiyi yeri nişan tutur. Hər əsər eyni fikirlə qəbul olunmur və *bu*, təbiidir. *Bu* abidə ilə bağlı fərqli fikirlər söylənilə bilər. ...onların qəlbindən *bu* xatirələri silməyin (Qəzetdən); Azərbaycanda aparılan quruculuq işləri bir daha sübut edir ki, ölkə sürətlə inkişaf edir. *Mən* Azərbaycanın bir çox regionlarında olmuşam. Son zamanlar bölgələrimizdə çox gözəl şərait yaradılıb. *Mən* xüsusilə Qubanı qeyd etmək istərdim. *Bu* şəhər çox gözəldir. Bakını isə beş il *bundan* öncə görmüş şəxs *bu* gün onu tanımayacaq. Burada, dənizkənarı parkda aparılan işlər diqqətəlayiqdir və demək olar ki, *biz* burada hər gün yeniliklərin şahidi oluruq. *Bu* isə *bizdə* müsbət fikirlər yaradır (Qəzetdən).

Bu abzaslarda *bu* və *mən* əvəzlilərinin üslubi normadan artıq işlənməsi nöqsan hesab oluna bilər.

Beləliklə, oğuz dillərində işarə əvəzlilərinin işlənməsində əsasən ümumiliklər, oxşar cəhətlər qalmaqdadır. Lakin bəzi özəl

Oğuz dillərində əvəzlilər və onların mətn yaranmasında rolu

xüsusiyyətlər də müşahidə olunur ki, bu da həmin dillərin hər birinin çoxəsrlik müstəqil inkişafının nəticəsi kimi qəbul edilə bilər.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Oğuz dillərində işarə əvəzlilərinin qrammatik-funksional xüsusiyyətlərini öyrənin.
2. Orxon-Yenisey kitabələrində işlənən işarə əvəzlilərinə aid misal-cümlələr seçib yazın.
3. İşarə əvəzlilərinin bədii nümunələrdə işlənmə tezliyini müəyyənləşdirin.

II FƏSİL SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

2.1. SUAL ƏVƏZLİKLƏRİNİN LEKSİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əvəzlilərin bir növü də sual əvəzliləridir. Sual əvəzliləri sual cümlələrində cavab almaq məqsədilə qarşıya sual qoyur. Bu vəzifə əvəzliyin bəhs etdiyimiz növünün adına uyğun gəlir. Əvəzliyin bu növü hər hansı şəxs və əşyanı ümumi halda, lakin sual tərzində bildirir. Sual əvəzliyi eyni cümlə daxilində deyil, cavab cümləsindəki hər hansı nitq hissəsini əvəz edir [34, s. 164].

“Sual əvəzliyi” dedikdə ilkin mənasında şəxs və ya əşya haqqında, onların əlaməti, miqdarı haqqında sual bildirən əvəzlilər: *kim? nə? hansı? necə? neçə? hara? nə qədər? nə vaxt?* nəzərdə tutulur. Bu əvəzlilər sintaktik funksiyaca baş və budaq cümlələrin əlaqələndirmə vasitəsi kimi işlədikdə sual əvəzliyi deyil, nisbi əvəzlik (və ya nisbi sual əvəzliyi) hesab olunur” [7, s.103].

Sual əvəzlilərinin konkret leksik-qrammatik mənası söhbət iştirakçılarının cavabından aydın olur. Bəzi sual əvəzlilərinin cavab sözü şəxs və işarə əvəzliləri ola bilər. Sual əvəzliləri cümlədə hansı qrammatik forma və funksiyalarda işlənirsə, cavab sözləri də həmin qrammatik forma və funksiyalarda olur.

Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında əvəzliyin müstəqil bir növü kimi nisbi əvəzlik də fərqləndirilir və qeyd edilir: “Bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyində əvəzliyin bir növü kimi nisbi əvəzlilər tədqiq olunmamışdır. Bunun da əsas səbəbi bu növ əvəzlilərin şəkilcə sual əvəzlilərindən fərqlənməməsi olmuşdur. Nisbi əvəzlilər bütün dillərdə sual əvəzlik-

lərindən əmələ gəldiyindən şəkildə həmin əvəzlilərdən ibarətdir. Lakin daşdığı vəzifə etibarilə nisbi əvəzlilər sual əvəzlilərindən fərqlənir. Əvəzliyin bu növündə sual məzmunu olmur. Sual əvəzliləri isə sual cümlələrində cavab almaq məqsədilə qarşıya sual qoyur [34, s.179-180]. Bircə, sual əvəzliyinin burada sual və nisbi funksiyasından söhbət gedə bilər. Burada açıq aşkar sual əvəzliyinin əsl, ilkin və törəmə çalarlığı göz qabağındadır. Ona görə də eyni fonetik qabıq və leksik mənaya malik olan sual əvəzlilərinin yuxarıdakı kimi səciyyələndirilməsi və nisbi əvəzlik adlandırılması düzgün qrammatik konsepsiya deyildir.

Oğuz dillərinin qrammatikalarında sual əvəzliyinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri haqqında, bir qayda olaraq, qısa məlumat verilir. Amma M.İslamovun tədqiqatlarında əvəzlilərin bu qrupu haqqında daha ətraflı və müfəssəl məlumatlara rast gəlirik. M.İslamov sual əvəzliyinin səciyyəsini daha dolğun vermişdir. O yazır: “Sual əvəzliləri əşya və hadisələrin adlarını, miqdarını, keyfiyyətini, yerini, vaxtını, vəziyyətini və s. aydınlaşdırmaq üçün işlənən sözlərdir və bu sözlərin məzmunu həmişə onlara alınan cavablarda açılır. Sual əvəzlilərinin işləndiyi cümlədən sonra, adətən, bir cavab cümləsi olur və burada sual əvəzliyinin yerini tutan, onu əvəz edən, ona cavab olan bir söz özünü göstərir” [22, s.112]. Sual əvəzlilərinə aid verilən bu səciyyədə onların bütün xüsusiyyətləri işıqlandırılmışdır.

Əvəzlilər, o cümlədən sual əvəzliləri türk dillərində işlənən ən qədim söz qrupudur.

Q.Kazımov altı min il bundan əvvəl Şumer dilində işlənən əvəzlilərin bir növünün sual əvəzliləri olduğunu qeyd edir. O yazır: “Nə sual əvəzliyi mənasında *a'na* sözündən istifadə edilmişdir. Bu sözdə vurğu ikinci hecədə olduğundan tədricən öndəki sait düşmüş, türk dillərində geniş şəkildə işlənən *nə (na)* sual əvəzliyi formalaşmışdır... Bunlardan əlavə, şumer dilində *na ~*

me əvəzliyi da olmuş, *nə isə, kim isə* əvəzliliklərinin mənasında bəzən də bizim indiki inkarlıq bildirən *nə* bağlayıcısı məqamında işlənmişdir [24, s.111].

Sual əvəzlilikləri göytürk dilində çox inkişaf etmiş əvəzlilik kateqoriyasından biri olaraq işlənmişdir. Ə.Rəcəbli göytürk dilində *kim? nə? kam? hanı? kantan? – haradan, kantay? – necə? və kaç, necə* olduğunu Orxon kitabələrindən gətirdiyi nümunələrlə göstərir [40, s.220]. Həmin əvəzliliklər Orxon kitabələrindən əlavə “Qədim türk lüğəti”ndə qeyd edildiyi kimi, bir çox yazılı abidələrdə də işlənmişdir [66, s.356].

A.N.Kononov da Türk-runik abidələrində *kim – kem – kim? ne nə, qani? /<qa-n +i – harada?* sual əvəzliliklərinin işləndiyini qeyd edir [68, s.166-167].

Ə.Rəcəbli göytürk dilində işlənən sual əvəzliliklərinin leksik – morfoloji xüsusiyyətlərini ətraflı izah etmişdir. Ə.Rəcəblinin sual əvəzlilikləri haqqında mülahizələri daha ətraflı və inandırıcıdır. O, *kim* əvəzliyinin abidələrin dilində adlıq və yiyəlik hallarda (*kim, kimkə* şəklində) işləndiyini qeyd edir: *Üzə tenqri basmasar, asra yir təlinməsar, türk bodun, ilinin törünün kim artatı udaçı erti?* (Kte, s.22) – “Üstündən tanrı basmasa, aşağıdan yer dəlinməsə, türk xalqı elini, qanunun kim dağıda bilərdi”; *Kimkə ilığ kazğanurmən, - tir ermis* (KT, s.9) – “Kimə el qazanıram, – deyir imiş” [40, s.221].

Ə.Rəcəbli Orxon kitabələrində *nə* əvəzliyinin daha məhsuldar olduğunu və müxtəlif mənalarda işləndiyini yazır və *nə* əvəzliyinin yeddi mənasını qeyd edir: 1) *nə* əvəzliyi adlıq halda *kim* sual əvəzliyinin əhatə etmədiyi bütün canlı və cansız əşyalara verilən sual vəzifəsində işlənir; 2) *nə* əvəzliyi adlıq halda *niyə* əvəzliyinin vəzifəsini yerinə yetirir; 3) *nə* əvəzliyi adlıq halda *hansı* sual əvəzliyinin funksiyasında çıxış edir; 4) *nə* əvəzliyi yönlük halda *nə üçün* sual əvəzliyinin mənasını ifadə edir (*nəkə* şəklində); 5) *nə* əvəzliyi adlıq halda cavabsız sual, ritorik-sual

funksiyasında çıxış edir; 6) *nə* əvəzliyi ədat funksiyasında da çıxış edir [40, s.221-222].

Göründüyü kimi, *nə* əvəzliyi göytürk dilində daha məhsul dardır. Bu əvəzliyin öz funksiyasından başqa, *hansı* və *nə üçün* sual əvəzlilikləri mənasında da işlənməsi onun məna çalarlarının geniş olmasına daha bir sübutdur.

Kan əvəzliyi. Ə.Rəcəblinin qeyd etdiyi kimi *kantan*, *kantay*, *kaç* əvəzliliklərinin köküdür və müasir türk dillərində qalmışdır, *ka* (azərbaycanca hərfi tərcüməsi *ha*-dır) köküdür. Ə.Rəcəbli *kantan* haradan, hardan, *kantay* necə, *kaç* neçə sual əvəzliliklərinin hər birinin Göytürk kitabələrində neçə dəfə işlənməsini dəqiq və misal-cümlələrdə müəyyənləşdirir. Ə.Rəcəblinin daha bir fikri də maraqlıdır ki, bu da göytürk dilində işlənən bütün sual əvəzliliklərinin hamısının müasir türk dillərində işlənməsidir: *kim*, *nə*, *kanı*, *kantan*, *kaç*, *kantay*, müasir qırğız dilində heç bir dəyişikliyə uğramamış formada işlənir, *kanı*, *kantan* əvəzlilikləri Azərbaycan dilində *kan* > *hani*, *kantan* > *haradan* formasında işləkdir [40, s.223-224].

Türk runik abidələrində A.N.Kononov sual əvəzliliklərindən *kim* ~*kem* kim, *ne* nə, *qani* (harada?) əvəzlilikləri haqqında qısa məlumat verir. A.N.Kononov *kim* əvəzliyinin *k°/q°* morfemləri və *+m* sual ədatından törədiyini qeyd edir. Burada *k°/q°* morfemlərinin *qa* ~ *ha* nə sual sözündən törədiyini, *qani* sual əvəzliyinin <*qa* – *n* + *i* şəklində inkişaf etdiyini qeyd edir və müvafiq nümunələr verir [70, s.166-167].

Ə.Rəcəbli və A.N.Kononovun tədqiqatlarından göründüyü kimi, sual əvəzlilikləri qədim türk yazılı abidələrinə də işlənmiş, indi də bu və ya digər fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, ya da uğramayaraq müasir türk dillərində işlənir.

Türk dillərinin əvəzliliklərinin müqayisəli tədqiqinə dair araşdırmalardan biri də F.Q.İsxaqovun irihəcmli oçerkidir. F.Q.İsxaqov bu əsərində müasir türk dillərində işlənən sual əvəzliliklərinin

dən geniş bəhs etmiş və *kim, nə, necə, nə cür, hansı, necə, nə qədər, kaç* necə, *kayda* harada, *kanı* harada, *hanı, haraya, nereye, haradan* və s. əvəzliliklərin müqayisəli tədqiqini aparmışdır. Bu tədqiqat işi müasir türk dillərində əvəzliliklərin müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuş müfəssəl araşdırmadır. Türk dillərində sual əvəzliliklərinin geniş təhlilinin nəticəsi olaraq F.Q.İsxakov qeyd edir ki, *kim, nə, kaç, kan//xan//han, ka//xa//ha, kaç//kaş (>xāş)//xas* bütün türk dillərində müxtəlif fonetik qabıqda işlənən sual əvəzlilikləridir. Yerdə qalan bütün sual əvəzlilikləri həmin kök – sözlərin törəmələridir [67, s.235-247].

A.M.Şərbak *kim, nə, kay* əvəzliliklərini ümumtürk sual əvəzlilikləri hesab edir və göstərir ki, bu əvəzliliklərdən qədim və müasir türk dillərində əvəzliliklər, həmçinin bir sıra zərflər törəmişdir [89, s.132].

Azərbaycan dilində ən çox işlənən sual əvəzlilikləri olaraq F.R.Zeynalov aşağıdakıları qeyd edir: *kim, nə, neçə, neçənci, hansı, neçə, hara, niyə, nə üçün, kim üçün, kimə görə, nəyə görə, nədən ötrü, nə səbəbə, kimdən ötrü, nə qədər, nə sayaq, nə zaman, nə vaxt* və s. [8, s.86]. Burada verilmiş sual əvəzlilikləri və zərflərin əsasında *kim* və *nə* əvəzlilikləri durur. Bu əvəzliliklərin *kim* və *nə* əvəzliliklərindən törədiyini asanlıqla təsdiq etmək mümkündür. Məsələn, *kimə görə, nəyə görə, nədən ötrü, kimdən ötrü, nə zaman, nə vaxt* və s. Burada mürəkkəb sual əvəzlilikləri hesab olunanların birinci tərəfi *kim* və *nə* əvəzliliklərindən, ikinci tərəfi isə qoşma və ya zaman zərflərindən ibarətdir [46, s.78-92].

Pedaqoji institut üçün dərslik hesab olunan morfolojiyada əvəzlilik haqqında qısa məlumat verilir və qeyd olunur: “Sual əvəzlilikləri cümlə daxilində bir şəxsi və əşyanı ümumi sual tərzində bildirir. Sual əvəzlilikləri eyni cümlə daxilində heç bir nitq hissəsini əvəz edə bilməz. Həmin əvəzliyin yerini tutan söz, cavab cümləsində olur” [35, s.83]. Burada sual əvəzliyinin qısa və yığcam səciyyəsi verilmişdir. Daha sonra sual əvəzlilikləri sadə

və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölünür. Sadə sual əvəzlilikləri olaraq *kim? nə? hara? haçan? necə? neçə?* və s. Bir çox sual əvəzlilikləri *nə* sözünün başqa nitq hissələri ilə birləşməsindən törəmişdir: *nə cür? nə vaxt? nə zaman? nə sayaq? nəyə görə? nədən ötrü? nə qədər? nə üçün? nə səbəbə görə?* və s. Bunlar mürəkkəb sual əvəzlilikləri hesab olunur [35, s.83].

Azərbaycan dilinin rusca qrammatikasında da az qala eynən yuxarıda sadalanan sual əvəzlilikləri və onlara aid misal cümlələr verilir. Burada sual əvəzliliklərinə aşağıdakılar daxil edilir: *kim, nə, necə, nə cür, nə təhər, hansı, neçə, nə qədər, neçənci, hara, haçan, nə vaxt, nə zaman, nə sayaq, kimə görə, nəyə görə, kim üçün, nə üçün, kimdən ötrü, nədən ötrü, niyə, nə səbəbə* və s. [59, s.84-85].

Azərbaycan dilində sual əvəzlilikləri haqqında daha dolğun məlumat M.Hüseynzadənin ali məktəb dərslərində verilir. M.Hüseynzadə qeyd edir: “Bu əvəzliliklər cümlə daxilində müəyyən bir şəxsi və əşyanı sual tərzində yenə də ümumi halda bildirir. Bunların işləndiyi cümlədən sonra ikinci bir cümlə, cavab cümləsi olmalıdır ki, həmin cavab cümləsində sual əvəzliyinin yerini tuta bilən bir söz olsun, yəni birinci cümlədəki sözü (əvəzlik), ikinci cümlədəki cavab olan söz əvəz edə bilsin” [17, s.137-138].

M.Hüseynzadə Azərbaycan dilində işlənən əsas sual əvəzlilikləri sırasına *kim, nə, hara, hansı, haçan* (yaxud *haçaq*), *neçə, necə* və s. daxil edir. Bundan başqa, müəllif *nə* sözü vasitəsilə düzələn mürəkkəb əvəzliliklərin sırasına *nə vaxt, nə zaman, nə cür, nə sayaq, nəyə görə, nədən ötrü, nə təhər, nə üçün, nə qədər, nə səbəbə* və s. mürəkkəb əvəzlilikləri daxil edir [17, s. 138]. Bu sonuncular *nə* sual əvəzliyi və qoşma, həm də zərflərin birləşməsindən düzəlmişdir.

Azərbaycan dilində sual əvəzlilikləri haqqında daha müfəssəl və elmi məlumat akademik qrammatikada verilmişdir. Bu qram-

matikada sual əvəzlilikləri sırasına *kim, nə, hara, necə, neçə, hansı, haçan*, habelə bu əvəzliliklərin müxtəlif hal, cəm və s. şəkilçiləri qəbul etmiş variantları daxil edilir [34, s.164].

Əvəzlilik bəhsinin müəllifi Ə.Xəlilov əvəzlilikləri tədqiq edərək bir sıra müəlliflərə istinad etmiş və Azərbaycan dilinin əvvəlki qrammatikalarında qeyd edilməyən yeni fikirlər söyləmişdir. Bu fikirlərdən daha maraqlısı sual əvəzliliklərinin həm də nisbi mənə daşması və bu sonuncu mənada onların “keçid mərhələsi” təşkil etdiyi fikridir. O yazır: “Sual cümlələrindəki sual əvəzlilikləri, yəni özündən sonra bir cavab cümləsi tələb edən əvəzliliklər əsl sual əvəzlilikləridir. Ritorik suallardakı sual əvəzlilikləri elə keçid mərhələsi təşkil etdiyindən, hələ nisbi əvəzliyə çevrilmədiyindən sual əvəzliyinə daxil edilməlidir. Lakin *nəyi bilirən de, kim istəyir gəlsin, kimə demişəm, ona ver* və s. bu qəbildən olan cümlələrdəki *nəyi, kim, kimə* sözləri nisbi əvəzliliklərə daxil edilməlidir. Bu əvəzliliklər də ayrılıqda götürüldükdə, öz-özlüyündə sual əvəzlilikləridir. Bunlar yalnız işlənmə dairəsi, daşdığı vəzifə cəhətdən nisbi əvəzliliklərə daxil edilir və cümlələr arasında əsas əlaqə vasitələrindən biri olan nisbi söz kimi çıxış edir. Nisbi söz kimi çıxış etdiyi zaman bu əvəzliliklər sual məzmunundan tamamilə uzaqlaşır” [34, s.163-164]. Göründüyü kimi, müəllifin özü də hesab edir ki, bu əvəzliliklər ayrılıqda götürüldükdə sual əvəzlilikləridir, amma yalnız daşdığı vəzifə cəhətdən nisbi əvəzliliklərə daxil edilir. Müəllifin bu fikri təzadlıdır. Əgər məsələyə Ə.Xəlilovun dediyi kimi yanaşılsa, onda nitq hissələrinin bölgüsü məsələsinə də yenidən baxmaq lazım gəlir. Məsələ belədir ki, Azərbaycan dilində hər hansı bir nitq hissəsinə daxil edilən bir sıra sözlər rəngarəng mənə çalarlıqlarına malik olur. Sual əvəzlilikləri, həm də nisbi söz funksiyasında çıxış edə bilər, amma yenə də sual əvəzliyi olaraq qalır. Bu cür baxış daha düzgün hesab olunur.

Azərbaycan dilində işlənən sual əvəzlilikləri tarixən elə bir

ciddi dəyişikliyə uğramamışdır. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilində tarixən işlənən və bugün də işlənərkən olan bir sıra sual əvəzliliklərinin olduğunu yazmışdır. Sual əvəzlilikləri sırasına H.Mirzəzadə aşağıdakı əvəzlilikləri daxil edir: *kim, nə <haranı, necə, qanqlı, hanqlı, xanqlı, qansı, nişə, neşün, nə üçün, nə işin, nədən, nəyə, niyə, qaçan, xaçan, haçan, haçaq, qancaru, xancaru, hancaru, harada* və s. [31, s.186-198]. Sadalanan sual əvəzlilikləri klassik ədəbiyyatın dilində, bəziləri isə nitqdə müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əvəzliliklərin əksəriyyəti mənə və fonetik baxımdan indi də dilimizdə məhsuldar olaraq işlənir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən əvəzliliklər, o cümlədən sual əvəzlilikləri M.İslamov tərəfindən tədqiq edilmişdir. O, Azərbaycan dili dialektlərində işlənən və ədəbi dilimizdə rast gəlinməyən əvəzliliklər sırasına aşağıdakıları daxil edir: *nemu* (Qax rayonu şivəsində), *nəmənə //nəmə, nemersə* (Qax rayonu şivəsində), *nara // nere* (Qax rayonu şivələrində), *nəne, niyə, nə üçün, nəyə görə* (Gədəbəy və Ayrım şivələrində), *nənsi // nensi* (Şimal qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunur) *hansı* mənasında işlənir. *Nəhəl* (Qax rayonu şivəsində işlənir), *nəyivüz // nöymüz // nömür (nə üçün, nə əcəb* sual əvəzliyi mənasında işlənir, Qərb qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunur), *nəblə // nəblənə (nə qədər* mənasında Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində işlənir), *nəyşə // nəşə // neşə (nə üçün* mənasında Muğan qrupun, qismən Sisyan və Krasnoselo rayonları şivələrində müşahidə olunur), *nəvəs (necə, nə cür* sual əvəzliyinin sinonimi kimi işlənir) və s. [22, s.114-124].

Yuxarıda sadalanan sual əvəzlilikləri əsasən *nə* sual əvəzliyindən törəmişdir. Onların bir çoxu bu və ya digər türk dilində işlənir. M.İslamov onların başqa türk dillərində işlənməsini izləmiş, etimoloji təhlillər aparmış, dialekt və şivələrimizdən bir sıra misallar gətirmişdir. *Nə* sual əvəzliyinin sadə tipli törəmələri ilə

yanaşı mürəkkəb tipli sual əvəzliliklərinin əmələ gəlməsinə dair M.İslamov bir sıra misallar gətirir və onları dialekt və şivələrimizdən toplanmış materiallarla möhkəmləndirir. Mürəkkəb tipli sual əvəzliliklərinə M.İslamov bir sıra sual əvəzliliklərini daxil edir: *nə güzdü* (*necə*, *nə cür* sual əvəzliliklərinin sinonimi kimi çıxış edir), *nə qılıx* (*necə*, *nə cür* mənasında çıxış edir), *nə çanə* (*nə vaxt*, *nə zaman* əvəzliyinə uyğun gəlir), *nə təsvir* // *nə tör* // *nətəri* // *nətərin* (“*necə*”, “*nə cür*” əvəzliliklərinin sinonimi kimi işlənir, *nə sayax* // *nə səyax*, *nağarta* // *nağartana* // *naxartana* // *naxərtənə* // *naxəztə* // *nəkəntərə* // *nə xəfən* (*nə qədər* sual əvəzliyi məzmununda işlənir), *nə yavız* (Cəbrayıl rayonu şivələrində işlənir, bir növ sual-təəccüb bildirən *nə əcəb* sual əvəzliyinin mənasını ifadə edir), *nanca* // *nancan* // *nancən* (*nə qədər* eləcə də dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış *naxırta* // *nə xərtənə*, *nə xətanə* (sual əvəzliliklərinin sinonimidir, Şimal qrupu dialekt və şivələrində işlənir) [22, s.124-127].

Göründüyü kimi, türk dillərinin ən qədim sual əvəzliyi *nə* bir çox başqa sözlərlə, əsasən zərflərlə yanaşı işlənib, mürəkkəb sual əvəzliliklərinin yaranmasını təmin etmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aktiv işlənən sual əvəzliliklərindən biri də *ha* əvəzliyidir. M.İslamov yazır ki, *ha* sual əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdəki *nə*, həm də *hansı* sual əvəzliliklərinin mənasında çıxış edir. Bu əvəzliyin (*ha*) köməyiylə mürəkkəb sual əvəzlilikləri *hayan*, *haçan*, *ha vax*, *hağal* və s. əmələ gəlmişdir. Bunlardan başqa, müəllif *hay* sual bildirən söz haqqında yazır ki, *hay* sualı yalnız deyilən sözü yaxşı eşitmədikdə və ya başa düşmədikdə verilir. Müasir ədəbi dilimizdə eyni məqsədlə işlənən *nə* sual əvəzliyinin mənasına uyğun gəlir [22, s.128].

M.İslamovun tədqiqatından göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sual əvəzlilikləri çox geniş yayılmışdır. Dialekt və şivələrimizdə işlənən bir sıra sual əvəzlilikləri

nə başqa türk dillərində də rast gəlinir. Müasir türk dillərində sual əvəzlilərinin bir çoxunun etimoloji və linqvistik təhlilini tam başa çatdırmaq üçün dialektlərdə işlənməkdə olan qədim sual əvəzlilərini toplayıb tədqiq etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu qədər müxtəlif sual əvəzlilərinin işlənməsi onu bir daha deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında bir çox türk qəbilələrinin dili iştirak etmişdir. Qəbilə dillərinin qalıqları bu və ya digər şivəmizdə indi də qalmaqda, işlənməkdə davam edir. Bu sahədə zəngin dil faktları olaraq əvəzlilərin, o cümlədən sual əvəzlilərinin də xüsusi yeri vardır.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən sual əvəzliləri haqqında M.Ş.Şirəliyev qısa məlumat verir və qeyd edir ki, sual əvəzlilərinin müxtəlif növlərinə rast gəlinir: *nə, kim, hası* (bütün dialektlərdə), *nəmənə* (Təbriz), *neyçün* (Bakı), *nəyşə // neyşə* (Muğan), *nöşün, nöş* (Bakı), *nöhün* (Salyan), *haçan, havax, haçağ // haçax, hara, neçə, necə, nə cür, nara // nərə, nema, nemersə, narda, nardan, hancarı* (Qax). Daha sonra M.Ş.Şirəliyev sual əvəzlilərinin hallanma nümunələrini vermişdir [44, s.193-194]. M.Ş.Şirəliyevin burada gətirdiyi misallardan görüldüyü kimi, onların əksəriyyəti *nə* və *ha* əvəzlilərinin törəməsidir. Bu da bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dilində həmin əvəzlilər (*nə, ha*) daha məhsuldardır və geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Sual əvəzlilərinin dialektlərimizdə işlənən variantları haqqında qısa məlumat M.Şirəliyevin rus dilində çıxan kitabında da verilmişdir [88].

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də *hancarı, nağaldan, nə* <*niyə*>, *hanki, harya, nəxətən*, <*nə qədər*> sual əvəzliləri işlənir [36, s.110]. Buradan da görünür ki, *ha* və *nə* sual əvəzlilərinin iştirakı ilə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində bir sıra sual əvəzliləri törəmişdir.

Azərbaycan dilinə aid yazılmış tədqiqatlarda sual əvəzlilik-

lərinə kifayət qədər yer ayrılmış və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Oğuz dillərinə aid tədqiqatlarda sual əvəzlilikləri Azərbaycan dili qədər dərin və ətraflı tədqiqatlar azlıq təşkil edir.

Türk dilinin mükəmməl qrammatikasını A.N.Kononov yazmışdır. Türk dilində sual əvəzlilikləri “*soru adilləri*” termini ilə verilir [41, s.71]. A.N.Kononov türk dilində *kim? ne? nasıl?* sual əvəzliliklərini və sual əvəzlilikləri sırasına *ne?* sual əvəzliyinin iştirakı ilə düzələn *neci?* kimdir?, hansı sənətin?, *nece?* hansı dildə?, *neçisiniz?* hansı sənətiniz var?, *nece konuşursunuz?* Hansı dildə danışırsınız? sual sözlərini daxil edir [68, s.177-178]. Doğrudur, türk dilində məhsuldar olan *nə, kim və nasıl* sual əvəzlilikləridir. Hər halda, türk dili kimi zəngin bir dildə başqa sual əvəzlilikləri də vardır. Görünür, A.N.Kononov dərslük kimi yazılmış bu kitabda daha çox məhsuldar olan yalnız bu üç sual əvəzliyini və sual əvəzliyi kimi işlənən sual sözlərini qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Ş.S.Aylyarovun türk dili dərsliyində də yalnız *kim?* və *nə?* sual əvəzlilikləri qeyd edilmişdir [51, s.27].

A.N.Kononovun sual sözləri adlandırdığı *necə konuşuyorsunuz?* birləşməsi *necə?* sual əvəzliyinin *konuşmak* feli ilə yanaşı işlənməsindən düzəlmişdir. A.N.Kononovun fikrincə, istənilən sual əvəzliyinin işləndiyi cümlədə xəbərlə birlikdə sual sözü əmələ gəlir. Bununla da razılaşımaq olmur. Amma A.N.Kononovun sual əvəzlilikləri haqqında bir sıra maraqlı qeydləri vardır. A.N.Kononov qeyd edir ki, *ne* sual əvəzliyi öz ilkin funksiyasından əlavə, həmçinin nida cümləsində müəyyənləşdirici mənada işlənir: *ne iyi yürekli adamdır! Ne kızgın, ne kaykayıcı bir ruh vardı!* [68, s.177]. Bu cümlələrdə *nə* ədat funksiyasında işlənmişdir. *Kim?* sual əvəzliyinin etimologiyasını A.N.Kononov V.Şotta istinad edərək açır və yazır ki, *kim* monqol *küm-ün* “insan” sözündən törəmişdir, buryat – monqol dilindəki *nun* insan, qədim türk *kün* insanlar, yakut dilində *kim* “o” sözlərilə müqayisə aparır. Bu etimoloji araşdırma *kim* sual əvəzliyinin ən

inandırıcı izahı hesab oluna bilər. A.N.Kononov *nasıl* sual əvəzliyini <ne asıl “necə” formasında izah edir [68, s.177]. O, sual əvəzliliklərinin substantivləşib isim kimi dəyişdiyini – hallandığını, cəmləndiyini, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyini də qeyd edir (*Kimin var? Orada nələr gördünüz? ...nələr yazmış və kimlər yazmış. Ey müminlər, ben diyeceyimi biliyorsunuz? –Kiminiz biliyər, ...* [68, s.178]).

R.Ə.Rüstəmov türk dilində *kim? ne? nere? hangı? nasıl? kaç? niçin? neden? ne zaman? ne kadar? nere(si)?* sual əvəzliliklərinin işləndiyini göstərir. Daha sonra o, sual əvəzliliklərinin isimlərin yerində işləndiyi zaman isimlər kimi hallandığını qeyd edir [41, s.74-75].

Beləliklə, türk ədəbi dilinə aid yazılmış dərsliklərdə sual əvəzlilikləri haqqında qısa məlumat verilir. Türk dilində işlənən sual əvəzliliklərinin çoxu *ne* sual əvəzliyinin törəmələri hesab olunur.

Sual əvəzliyi türkmən dilində də çox işlənən əvəzliliklər qrupundan biridir. Türkmən dilində sual əvəzlilikləri *soraq çalışmaları* termini ilə ifadə olunur. Sual əvəzliyi dedikdə türkmən dilində adam adlarını və onlarla bağlı sözləri, heyvanların, quşların, böcəklərin və əşyaların adlarını, vəziyyətini, miqdarını, həm də sırasını, hərəkətin vəziyyətini və zamanını dəqiqləşdirmək üçün işlənən sözlər – suallar nəzərdə tutulur.

Türkmən dilinə aid terminlər lüğətində qeyd olunur ki, əvəzlilik (çalışma) adların, sifətlərin, sayların əvəzində işlənən, şəxsləri göstərən sözlərdir.

Türkmən dilinə aid orta məktəb dərslərində sual əvəzliliklərinin semantik təsnifatı aparılır və sual əvəzlilikləri beş qrupa bölünür: 1) *kim? nəme?* – isimlərə aid sual əvəzlilikləri; 2) *nəçe? nəçenci?* – miqdar və sıra ilə bağlı sual əvəzlilikləri; 3) *xaysı? Nişik? nenene?* – hal-vəziyyət ilə bağlı sual əvəzlilikləri; 4) *haçan? nə vaqt (nə – vaqt?)* – zaman ilə bağlı sual əvəzlilikləri; 5) *nizə?* –

yer, istiqamətlə bağlı sual əvəzlilikləri [92, s.320-323]. Bu bölgü sual əvəzliliklərinin semantika və funksiyalarına əsaslanır, tədrisdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sonra həmin dərslərdə göstərilir ki, türkmən klassik ədəbiyyatının dilində, həm də xalq yaradıcılığında (folklorda) *kanda*, *kayda* şəklində işlənən sual əvəzlilikləri də vardır. Məsələn, *Xabar bergil, vaxıt kandan qılırsan* (Molla Nepes); *Serine doneyin kayda barasen* (xalq mahnısı). Türkmən dilinin çovdur dialektində bu əvəzlik *handa* formasında işlənir: *Başlık handa gitti*.

Dərslərdə o da qeyd olunur ki, bəzi türk dillərində *kanda*, *kayda* əvəzlilikləri aktiv işlənir. Bu sözlərin əsası *kan* (>*xan*) və *ka* (>*xaü*) olmaqla eynidir. Deməli, *xaüsü* və *xanda* əslində bir sözdən inkişaf etmişdir. Dərslərdə maraqlı bir fikir də qeyd olunur ki, əksər sual əvəzlilikləri *kim*, *nə*, *xaü* əvəzliliklərindən törəmişdir [92, s.324].

Sual əvəzliliklərinin türk dillərində bu üç sözdən törəməsi fikri təkcə türkmən dilçiləri tərəfindən deyil, həmçinin başqa türkoqlar tərəfindən də qəbul edilir. Türkmən dilinə aid həmin dərslərdə sual əvəzliliklərinin cəm, hal şəkilçiləri və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənməsi də qeyd olunur [92, s.324-325].

Türkmən dilində sual əvəzliliklərinə X.Baylıyevin tədqiqatlarında da yer verilmişdir. X.Baylıyev mənalarından sual anlaşılan *kim*, *nəme*, *nəçe*, *xaçan* kimi sual əvəzliliklərini, onlardan düzələn *nəxili*, *nədir*, *nəçinçi*, *nəjüre*, *nire* (*nəyer*), *niçik*, *nətiyəli*, həmçinin *kaysı* (*kay-sı*)// *xaysı*, *nirede*, *nire* mənasında işlənən *handa* (çovdur şivəsində) və *kanda* (klassik ədəbiyyatın dilində), *xanı* və *xaysı tarap*, *xaysı yer* mənasında işlənən *xanca* (*xan-cadan*, *xançak*) sual əvəzliliklərini qeyd edir. Bunlar əslində *kay-kayu* sözləri ilə bağlıdır [91, 68-69]. X.Baylıyev də sual əvəzliliklərinə az miqdarda sözlərin və onların törəmələrinin aid olduğunu qeyd edir və *kaysı* sual əvəzliyinin etimologiyasını açır. *Kaysı* sual əvəzliyi Azərbaycan dilində işlənən *hansı* sual, *xanı*

sual əvəzliyi isə Azərbaycan dilində *hanı* sual əvəzliyinin *fonetik* variantıdır. Hər iki əvəzliyin kökündə *ha* sual əvəzliyinin durduğu göz önündədir.

Türkmən dilinin sual əvəzliliklərinə türkmən - rus bölmələri üçün yazılmış dərslikdə də xeyli yer verilmişdir. Bu qrup əvəzliliklərə *kim, nenen, niçik, naxili, nətiyəli, xaysı, nəçə, nire, nə vaqt, xaçan* və s. daxil edilmişdir [71, s.249-250]. Dərslikdə bu əvəzliliklərin qrammatik xüsusiyyətləri verilmiş və misal-cümlələr gətirilmişdir.

Türkmən dilinin tarixinə aid M.N.Xıdırovun tədqiqatında *xaysı, kim, nəmə, ne, niçə* əvəzlilikləri verilir və Məhtimquludan misal verilir: Abat *xaysə*, bibat *xaysı* bilmedim // *Kim* düzələr, dilde söz xəm bolmasa. // Kyanrımisen, bilbilmişen *nəmə* sen, // Ne peyda daşından bezemek bilen. // *Niçə* yerdə görrsen, adlap oturqan, // *Niçə* yerdə biqam gülen – de bardır [21, s.293]. Məhtimquludan gətirilmiş bu misralar Azərbaycan dili ilə tam səsleşir. Amma kiçik fonetik fərqlər gözə çarpır. Oğuz dillərində fərqlər təxminən XIX-XX əsrlərdə yaranmışdır. Müasir oğuz dillərinə aid yazılmış qrammatika kitabları arasında türkmən dilinin rusca yazılmış qrammatikası məlumat genişliyi, linqvistik tədqiqat dərinliyi və inandırıcı etimoloji təhlillərə görə mühüm yer tutur.

Türkmən dilinin rusca akademik qrammatikasında sual əvəzliliklərinə geniş yer verilmişdir. Əvəzliliklərin bu qrupuna həmin qrammatikada *kim? nəmə? nə? nire? nəçə? nəçenci? naxili? Nenenq? nətiysli? niçik? xaçan? xaysı?* kimi əvəzliliklər daxil edilmişdir [62, s.187].

Türkmən dilçisi A.Borcakov qeyd edir ki, sual əvəzlilikləri tarixi planda mürəkkəb sözlər hesab olunur və *ki* (<*ka-ke*) əsəsindən törəmişdir (*kan//kay//xan//xay, ne* (<*ya-ye*)). Bu köklərdən türk dillərində bir sıra sual əvəzlilikləri düzəlmişdir [53, s.15]. A.Borcakov yazır: "... indi türkmən dilində işlənən sual

əvəzlilikləri tərkibcə iki hissəyə bölünür: *k+m*, *nə+me*, *nə+çə*, *ni+re*, *nə+hili*, *nə+tüyslü*, *nə+cüre*, *ne+nənq*, *ni+çik*, *nə+vaqt*, *nə+mahal*, *haysı*, *ha+çan*, *ha+ni*. Birinci hissə qədim sual əvəzliyi kökü *ka~ke*, *ya~ye*, *kan//kay* // *han* // *hay*-dir. Sadalanan əvəzliliklərin ikinci hissəsinin etimologiyasına dair türkologiyada bir sıra fikirlər vardır..." [53, s.16].

Türkmən dilinin rusca akademik qrammatikasında, hər şeydən əvvəl *kim?* *nəme?* *nəhüyslü?* *haysı?* əvəzliliklərinin etimoloji təhlilləri tanınmış türkoloqların əsərlərinə istinad olunaraq verilmişdir və inandırıcıdır. Belə ki, *kim?* sual əvəzliyi tarixən *ki+m* elementlərindən ibarət mürəkkəb söz hesab olunur. A.N.Kononov və Q.İ.Ramstedtin qeyd etdiyi kimi, birinci element qədim sual sözüdür, ikinci element *-m* V.Kotviç, Q.İ.Ramstedt, M.Ryasenin fikrinə görə, *-ma* sual ədatından törəmişdir. V.Sott *kim?* sözünü monqol *küm-ün* adam sözü ilə əlaqələndirir. Bu sözə *küm* şəklində qədim türk abidələrində rast gəlinir. Müasir türkmən dilində və bir çox türk dillərində *kim*, bəzilərində *kem*, yaxud *kam* (çuvaş dilində) işlənir" [62, s.189]. Göründüyü kimi, *kim?* əvəzliyinin etimoloji təhlili Q.İ.Ramstedt, V.Kotviç, V.Şott kimi alimlərin tədqiqatlarına söykənir.

Türkmən dilinin rusca həmin qrammatikasında *nəme?* *nire?* *haysı?* əvəzliliklərinin etimologiyası haqqında (*nəme?* (<*nə+me*), *nəme?* // *nə* // *ne?*) müxtəlif fikirlər mövcuddur. N.K.Dmitriyevin fikrincə, *nəme?* tarixən "predmet, əşya" mənalı isimdir, sonralar isə sual əvəzliyi mənası almışdır. Etimoloji cəhətdən *nəme?* *nə* və *me* elementlərinə bölünür, birinci element *nə* ən qədim sual əvəzliliklərindən biridir. Bu ehtimala sonralar həmçinin N.A.Baskakov qoşulmuşdur. V.Kotviç, Q.İ.Ramstedt və F.Q.İsxakova görə də *nəme* (<*nə+me*) iki elementdən ibarətdir. F.Q.İsxakov ikinci element *-me*-ni çuvaş dilində işlənən *men* nə ilə əlaqələndirir. Bu fikri A.N.Kononov da qəbul edir. O.İ.Ramstedt *ne* əvəzliyinin əsasının *ja- ~je* olduğunu göstərir və qeyd edir ki,

öndə gələn *j* səsi assimilyasiya nəticəsində *n* səsinə çevrilmişdir [62, s.190].

Nəme sual əvəzliyinin burada qeyd olunan etimoloji təhlili inandırıcıdır.

Türkmən dilinin rusca yazılmış həmin qrammatikasında *haysı?* sual əvəzliyinin də etimoloji təhlili verilmişdir.

Türkmən sual əvəzliyi *haysı* hansı ehtimal olunur ki, tarixən *kay* (*h<k*) və üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-si* elementlərindən ibarətdir. N.K.Dmitriyevə görə, *kay* daha qədim sual elementidir ki, ilkin olaraq ikiqat üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənib. *Hay-ı-sı* şəklində (başqırd dilində *kay-ı-nı*). Birinci element *kay*, *kanday* sual əvəzliyinin birinci elementi ümumi mənşəyə malikdir (Müqayisə et: Azərbaycan dilində *hani?*). İkinci elementlə əlaqədar N.A.Baskakov yazır ki, *-sı* əvvəllər sözdüzəltmə, sonralar qrammatik mənə kəsb etmişdir. Bu fikir göründüyü kimi, türkmən dili faktları ilə təsdiq etmək mümkündür. Müasir türkmən dilində işlənən *nenenqsi?* *niçiksi?* necə, nə yolla? sual əvəzliyində *si* sözdüzəltmə funksiyasında çıxış edir. *Haysı* üçüncü şəxsdə daha bir sözdəyişdirici qrammatik mənalı *sı* şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, *haysı* (<*hay-(ı)-sı-sı* onlardan hansısı, onlardan hansıları) [62, s.193].

Qaqauz dilinin qrammatikasının müəllifi L.A.Pokrovskaya qeyd edir ki, qaqauz dilində *kim?* *ne?* *nəşey?* (<*ne şey?*) *nesoy?* *anqı?* *kaç?* *kaçıncı?* *kacar?* sual əvəzlilikləri işlənir [76, s.138; 77, s.27]. Göründüyü kimi, qaqauz dilində *kim?*, *ne?*, *kaç?* əsas sual əvəzlilikləri, qalanları isə həmin əvəzliyin törəmələridir: *nəşey?* əvəzliyi *nə+şey?* *nesoy?* *nə+şoy* (*şey* – növ, cins), *anqı?* əvəzliyi (müqayisə et: Azərbaycan dilində *hansı?*) türkmən dilində *hanqı?* *kaç?* *neçə?* *kaçıncı?* neçənci əvəzlilikləridir. Qaqauz dilində *netakım?* // *nitakım?* əvəzliyi də vardır ki, bu da sual, həm də nisbi əvəzlik hesab olunur [77, s.141].

Sual əvəzliliklərinin oğuz dillərinin bu və ya digərində işlən-

mə dairəsini müəyyənləşdirmək üçün sual əvəzliliklərini üç qrupa bölmək olar: “1. Oğuz dillərinin hamısında işlənib, fonetik baxımdan eyni olan, ya da cüzi şəkildə fərqlənən sual əvəzlilikləri: *kim? nə? necə?*; 2. Oğuz dillərinin hamısında işlənən (tarixən və ya hazırda), yalnız fonetik cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənən sual əvəzlilikləri: *nənnə? nire? niçik? haçan? haysı? hansı// hanki // anqi? hanqı?* və s.; 3. Oğuz dillərinin yalnız bu və ya digərində işlənən sual əvəzlilikləri: *kaç? kaçınce? kaçar? naşey? nasıl? nesay? nəhili? nenen? nətiyslü?* və s.” [38, s.40].

Biz yuxarıda oğuz dillərinin qrammatikalarında verilmiş sual əvəzliliklərinin demək olar ki, hamısını qeyd etdik. Onların daha geniş linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün ayrı-ayrı oğuz dillərində, o cümlədən Göytürk abidələrində rast gəlinən sual əvəzliliklərinin bir növ reyestrini (cədvəlini) veririk.

Göytürk dilində işlənən sual əvəzlilikləri: *kim? nə? kanı? – hanı? kantan? – haradan? kantay? – necə? və kaç? –necə?* [40].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sual əvəzlilikləri:

a) M.Hüseynzadəyə görə:

kim, nə, hara, hansı, haçan (yaxud haçaq), neçə, necə və s. –*nə* sözü vasitəsilə düzələn mürəkkəb sual əvəzlilikləri: *nə vaxt, nə zaman, nə cür, nə sayaq, nəyə görə, nədən ötrü, nə təhər, nə üçün, nə qədər, nə səbəbə* və s.

b) Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında verilən sual əvəzlilikləri: *kim, nə, haradan, necə, hansı, neçə*. Azərbaycan dilində tarixən işlənən sual əvəzlilikləri *kim, nə<ha, navaxt, hansı // qanı // hani, necə, qanqı, hanqı, xansı, qamsı (<hansı), nişə, neşün, nədən, nəyə, nə üçün, niyə, qaçan, xaçan, haçan, qanda <xanda, qançaru, xançaru, hancarı* [31].

c) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinən sual əvəzlilikləri:

kim // çim, na // ne // nə, nema, namağa, nəməna, nemersə, nara // nere, nənq, nənsi // nensi, nəhəl, nəynqüz // nöynqüz//

nönqüz, niblə // niblənə, nəvəs, nəyşə// nəşə // neşə, nöş, nüş, nöşün, nüşün, neşin, nöhün, nə güzdü, nə çanə (nə vaxt, nə zaman), niçə // nejə, nağarta // nağartana // naxarta // naxartana // nəxərtənə // nəxərtə // nəxərtənə // nə xətan, nanca // nançan // nancən, hər vaxdı // hər vaxdı, ha, hay, han (hara), hana (hanı), haçağ // haçan, havax, hayan // hayən // han // hən, hağal / ha + ğal (yan, tərəf, yer), hası // hası, həysi, hansı, hatana, hanke / hanki // hənki, hankısı // hankısı, handa, hancarı // həncəri // hanjarı, nancarı // nəncəri [22].

Müasir türk dilində işlənən sual əvəzlilikləri: *kim? ne? nasıl? neçi? nece?* [68], *kim? ne? nere? hangi? nane? kaç? niçin? Neden? ne zaman? ne kadar? nere(si)?* [41].

Müasir türkmən dilində: *kim? nəme? nə? nire? nəçə? nəçenci? nəxili? neneng? nətüyslü? niçik? xaçan? xaıısı? nə vagt?* [akademik qrammatikada], *kan? // kay? // kan? // xay? nə jure? nəmaxal? xayısı?* [53].

Qaqauz dilində: *kim? ne? neşey? anqı? anqısı? kaç? Kaçinci? kaçar? naşey? // naşi?* [77].

2.2. SUAL ƏVƏZLİLƏRİNİN SEMANTİK-FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sual əvəzlilikləri bütün türk dillərində, o cümlədən oğuz dillərində ən işlək əvəzliliklərdir. Onlar rəngarəng funksional-semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir oğuz dillərinin sual əvəzliliklərinin funksional-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etməzdən əvvəl şumer dilində və V-VIII əsr Orxon-Yenisey abidələrində işlənən sual əvəzliliklərinin funksional-semantik xüsusiyyətləri üzərində dayanırıq.

Q.Kazımov yazır ki, şumer dilində *kim?* sual əvəzliyi məqamında *aba?* sözü işlədilmişdir. Bu söz tam arxaikləşmişdir [23, s.111].

Ə.Rəcəbli *kim* əvəzliyinin göytürk dilində Kültiqin abidələ-

rində iki dəfə təsadüf edildiyini adlıq və yönlük hallarda işləndiyini qeyd edir və aşağıdakı misalları verir: *üzə tenqri basmasar, arsa yir təlinməsər, türk bodun ilinin, törünün kim artatı udaçı erti?* (KT, s.22) “*Üstündən tanrı basmasa, aşağıdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanunun kim dağıda bilərdi*”, *kimkə iliğ kazğanurmən, - tız ermiş* (KT, 9). “Kimə el qazanıram, - deyir imiş” [40, s.221].

Kim əvəzliyi [kim şəklində] A.N.Kononov tərəfindən də qeyd edilmiş abidələrin dilindən misallar verilmişdir: *türk bodun ilinin, törünün kim artatı* (Ktb 22); «Тюркский народ, кто погубил твой эль, твое тёрю?»; *kemkə ilig qazğanur men tir ermis* (Ktb 11); «Для кого я приобретал эль» - сказал, говорят, он» [70, s.166].

Həmin misal-cümlələri Ə.Rəcəbli də qeyd etmişdir [40, s.220-221].

Göründüyü kimi, *kim* əvəzliyi Ə.Rəcəblinin, həm də A.N.Kononovun abidələrin dilinə aid tədqiqatlarında qeyd olunmuşdur. İndi də *kim* əvəzliyinin ayrı-ayrı oğuz dillərində işlənmə məqamı və xüsusiyyətləri üzərində dayanırıq.

Kim? - Azərbaycan dilində. *Kim* cümlədə sual mənasında işlənilib, insan adlarını və insan təsəvvürü verən varlıqların adlarını əvəz edir: *Kimdir o?* (M.Süleymanov, Seç. əsər. I c., s.12). *Kimdir o*, arifi görcək pozular, // Deyəsən başına otlar saçılar. // Vaiz ki, çıxar minbərə hey püflər odu, // Təkfirə qoyar *kimin* ki, eşq isə modu (Sabir, Hophopnamə, s.264).

Kim iki və daha artıq cümləni qarşılaşdırdıqda bölgü bildirmək üçün işlənir: *Kim* ölə, *kim* qala (Atalar sözü) [11, s.66].

“Adam”, “tanış”, “qohum”, “dost” mənalarında işlənilib, inkar feli cümlələrdə təsdiq, təsdiq feli cümlələrdə inkar məzmunu ifadə edir: *Burada sənin kimin var?* - ... *Yazıq bir qızam, kimim vardır?* (M.S.Ordubadı) [11, s.66].

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *kim* sual əvəzliyinin

“*heç kəs*”, “*hər kəs*” sözlərini əvəz etməsi, cümlədə müəyyən şəxslər haqqında eyham və işarə məzmununu ifadə etməsi (“*kimlərdənsən, kimlərdəndir*” və s. şəklində) sual məqamında da *kim, kimdir* (hərc-mərclikdir, qarışıqlıdır, dolaşıqlıqdır, özbaşınalıqdır məna çalarlarında) və nəhayət, *kim* sözünün *ki* bağlayıcısı yerində işləndiyi (*Xoş ol kəsə kim, // Vel dolanıb, dağda çobandır; //Asudə hamandır* (M.Ə.Sabir)) qeyd olunmuşdur [11, s.66]. *Kim* sual əvəzliyinin izahlı lüğətdə verilmiş məna xüsusiyyətləri M.Hüseynzadə tərəfindən də qeyd edilmişdir [17, s.138-139].

Kim əvəzliyinin yuxarıda sadalanan mənaları həmçinin Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında da sadalanır və bəzi xüsusiyyətləri aşkar edilir: *Kim* əvəzliyi təkrar işlənib topluluq bildirir: Kəşfiyyata *kimlər* gedəcək?

Kim təəccüb, heyrət mənasında işlənir: Gör bir *kim* gəlib! *Kim* görürəm?! [34, s.164-165].

Kim əvəzliyinin türk dilində insanlara aid sual məqamında işlənməsi A.N.Kononov və R.Rüstəmov tərəfindən də qeyd olunur [69, s.177; 41, s.75]. A.V.Kononov bu misalı qeyd edir: *Bu kim? Diye sordum* [69, s.177].

Türkmən dilinin ali məktəblər üçün qrammatikasında *kim* sual əvəzliyinin adam adlarını və onlarla bağlı başqa sözlərə aid sual sözü olduğu qeyd edilir: - *Kim* bilen geldinq? – Xıç kim bilen [92, s.320].

Türkmən dilində *kim?* sual əvəzliyi haqqında qeyd edilir ki, bu əvəzlik insan adları bildirən isimlərə aid olur, cavab sözü şəxs, işarə və inkar əvəzlilikləri ola bilər: - *Qız kim?* – Separməmədin qızı xut şonun özü (B.Seytəkov. Doqanlar) [95, s.382].

Kim? sual əvəzliyinin qeyri-müəyyən insan qrupunu göstərməsi, ritorik sualda nisbi əvəzlik mənasında *kimin kimdiyini* formasında işlənərək ekspressiv – emosional mənada işlənməsi də göstərilir: Yeneki yıla *kimin* qalıp, *kimin* qalmacaqını kim

bilyər (B.Kerbabayev Aygıtlı ədim); Ol *kimin kimdiyini* nə bilsin [62, s.190].

Kim əvəzliyinin insanlara aid sual əvəzliyi kimi (*her kim, hiç kim* birləşməsi şəklində) işlənməsi türkmən dilinin izahlı lüğətində də qeyd edilir və belə misal verilir: *Kim* munca qızını berer, *hiç kim hem* bermez. (A.Durdıyev) [95, s.382].

Kim sual əvəzliyi haqqında L.A.Pokrovskaya qeyd edir ki, bu əvəzlik adətən isim və əvəzlilərə verilən sualdır: *Kim* isteer sabaa bu işi yapmaa? *Kimä* läazım gözəl gelin? [77, s.138; 62, s.269].

Beləliklə, *kim* sual əvəzliyi oğuz dillərinin hamısında işlənir, onun funksional-semantik xüsusiyyətləri oxşardır.

Nə əvəzliyi. Bu əvəzlik V-VIII əsr yazılı abidələrimizdə işlənmiş, indi də müasir oğuz dillərində işlənməkdədir.

A.N.Kononov qeyd edir ki, bu əvəzlik əşya, hadisə və hərəkət haqqında sual, keyfiyyət və əlamət haqqında *hansı?, necə?* mənasında sual olaraq işlənmişdir [70, s.167].

Ə.Rəcəbli *nə* əvəzliyinin göytürk dilində daha məhsuldar və rəngarəng mənada işləndiyini göstərərək bu əvəzliyin işlənməsinin bir sıra məqamlarını qeyd etmişdir. O, *kim* sual əvəzliyinin əhatə etmədiyi bütün canlı və cansız əşyalara verilən sual vəzifəsində adlıq halda *niyə, hansı* əvəzlilərinin vəzifəsində yönlük halda *nə üçün* sual əvəzliyinin mənasında işləndiyini yazır və bunlara aid misallar verir: ...*ben sana nə ayayın...* “Mən sənə nə deyim...”; *Nə basınalım, təğəlim, - tidim* “Niyə basılaq, hücum edək, - dedim” (T 39); *Nəkə korkur biz, az tiyin* (T 39) “Nə üçün qorxuruq azıq deyə”.

Bunlardan başqa Ə.Rəcəbli *nə* sual əvəzliyinin ritorik sual funksiyasında və ədat funksiyasında işləndiyini qeyd edir: Buntügi bar ersər, nə buni bar ertəçi erti (T 57); “Avarası varsa, nə dərdi olasıdır” [40, s.221-222].

Nə əvəzliyi göründüyü kimi, göytürk dilində işlənən, həm də

məhsuldar olan əvəzlilikdir. Ə.Rəcəbli onun işlənməsinin altı çarlıqlığını qeyd etmişdir.

Nə əvəzliyi müasir oğuz dillərində məhsuldar işlənən əvəzlilikdir.

Nə sual əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir çox məqamlarda işlənir. Azərbaycan dilində *nə* sual əvəzliyinin işlənməsinin M.Hüseynzadə səkkiz [17, s.139-140], akademik qrammatikada on üç [34, s.165-166], izahlı lüğətdə isə doqquz [11, s.400-401] mənə və bir sıra mənə çarlıqları qeyd olunmuşdur:

1. *Nə* sual əvəzliyi bu və ya digər əşyanı, vəziyyəti, halı, hadisəni müəyyənləşdirmək üçün sual məqamında işləilir: *Nə* dedin? *Nə* olan işdir? *Nə* olub? Bu *nə* evdir? *Yox*, indi onsuz da *nə* yazdığımı qət edə bilməyəcəyəm (Ə.Nicat. Qəbilə başçısı, s.96); Daha *nə* baş verəcək? (M.Süleymanov. Seçilmiş əsərləri, II c., s.123).

2. *Nə* sual əvəzliyi təsdiq bildiren fellərə inkarlıq mənası verir: –Daha *nə* baş verəcək? (M.Süleymanov, Seç. əsər., IIc., s.123); –Əhməd qardaş, *nədən* qorxacağam? (M.Süleymanov, Seç. əsər., IIc., s.169); –Mənə *nə* olacaq, qonşulardan birini çağırırsan Şəfiqə gələnə qədər gələr yanımda qalar, - dedi (M.Süleymanov, Seç. əsər., Ic., s.179).

3. *Nə* sual əvəzliyi danışan şəxsə bir şeydən məmnunluğunu, o şeyin ürəyindən olduğunu bildirir: *Nə* ürəyimdən dedin? *Nə* yaxşı əsərdir? Qız *nə* qız? –Qədir yenə də əyilib baxırdı. Dərə *nə* dərə? (Mir Cəlil)

4. *Nə* sual əvəzliyi cəm şəkilçisi qəbul edib *hər şey*, *hər nə istəsən* mənasında işlənir: Gör *nələrdən* danışır, *nələri* bilir? Burada *nələr* yoxdur. O səndən *nələri* dedi. Bu yoldan gələr keçər // Ahular mələr keçər // Oğulsuz anaların // Qəlbindən *nələr* keçər (bayatı); *Nələr* bitmir, *nələr* yoxdur torpağımızda (S.Rüstəm).

5. *Nə* sual əvəzliyi şəxs əvəzliliklərindən sonra gəlib onlara inkarlıq mənası verir: Mənə aid bir şey yoxdur. Şəhər stansiyası satıb, mənə *nə*? (Mir Cəlal).

6. Çıxışlıq halında *niyə*, *nə üçün*, *nə səbəb*, *nəyə görə* suallarını əvəz edir: Əzizim, qandı ürək // Yar sözün dandı ürək // Şirin şərbət içirtdin // *Nədən* bəs yandı ürək? (Bayatı)

7. *Nə* sual əvəzliyi *isə* qoşması ilə işlənib qeyri-müəyyənlik bildirir: Təcrübəli Fərhadoglu vurnuxur, *nə isə* dəxi bir qərara gələ bilmirdi (S.Rəhimov); Əbil Qəmbərovun çıxışı ... adamlarda *nə isə* bir donuqluq əmələ gətirdi. (Ə.Vəliyev).

8. “Var” sözü ilə “heç nə”, “heç zad” mənası verir: Meyvəsiz bağda *nə* var? // Bəhrəsiz tağda *nə* var? // Məcnun xəyallı könlüm // Leylisiz dağda *nə* var? (Bayatı); –Sənə *nə* var ey? Ustadır, *nə* vaxt kefi istəyər, onda da gələr (M.Süleymanov, Seç. əsər., II c., s.73); Piriyə *nə* dəxli var? (M.Süleymanov, Seç. əsər., II c., s.76)

9. Xəbər şəkilçisi ilə “nədir?” formasında sual kimi işlənir: O, *nədir* ki, işi də *nə* ola? (M.Süleymanov, Seç. əsər., II c., s.75); [Ata:] Çarəsiz mağaraya girdim, bir də ağır bir xorultudan gözlərimi açdım: –Bu *nədir*? Məndən başqa burada adamımı var? – dedim (A.Şaiq); Səlim indi Mehribana sanki fəlsəfə dərsi verirdi: həyat *nədir*, ölüm *nədir* - onu anladır (S.Hüseyn).

10. *Nə* sual əvəzliyi isimdən əvvəl gəlib qeyri-müəyyənlik bildirir: Zərifgildə, görəsən, *nə* yığıncaq var? (M.Süleymanov, Seç. əsər., I c., s.170); Bu *nə* xəbərdir, a balam?! (M.Süleymanov, Seç. əsər., I c., s.171).

11. *Nə* əvəzliyi *yerdə* sözü ilə yanaşı işlənib vəziyyət bildirir: Qafar dayı əhvalatın *nə* yerdə olduğunu bilib, gəncləri təbrik etdi (M.Süleymanov, Seç. əsər., I c., s.172).

12. *Nə* ədat kimi də işlənir və danışan şəxsin bir şeydən məmnunluğunu bildirir: Ah, *nə* sərin əlin var, – deyib dərindən bir ah çəkdi (M.Süleymanov, Seç. əsər., I c., s.173).

Nə sözü bağlayıcı funksiyasında sadə cümlələrdə həmcins üzvləri, mürəkkəb cümlələrdə isə onun tərkibinə daxil olan cümlələri bağlayır, əksər hallarda *nə* sözündən sonra *də*, *də ki* bağlayıcılarından biri işlənir: *Nə* şiş yansın, *nə* kabab (Atalar sözü); *Nə* göz görsün, *nə* ürək bulansın (Atalar sözü); *Nə* bir işıq görünür, *nə də* bir həyat səsi eşidilirdi. (C.Cabbarlı) [11, s.401]; *Nə* oğula deməyə söz tapmadı, *nə də* qız fikirlərindən ayrılı bildi (M.Süleymanov, Seç. əsər., II c., s.73).

Nə sual əvəzliyinin Azərbaycan dilində işlənmə dairəsi çox genişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *nə* sual əvəzliyi ilə bir çox birləşmələr qeyd olunmuşdur: *Nə* bilim – deyə bilmərəm, bilmərəm (Qədir); Ay bəy, Məşədi Ələkbər deyir, *nə* bilim, yüzbaşı özü də bizə baxır (Mir Cəlal); *Nə* borcuma, nəyimə görə (nəyinə görə), *nə* var, *nə* yox, *nə* deyim, *nə* desəm çıxar xatakar, pis əməlli adam haqqında (Sona); Hə, onlardan *nə* desən çıxar (Ə.Əbülhəsən); *Nə* əcəb –sual və təəccüblə onun üzünə baxa-baxa dedi – *Nə* əcəb, Vahid, *nə* əcəb? Bu vaxt? (Mir Cəlal); *Nə* isə, xülasə, müxtəsər, sözün qıtası, *nə* lazım – əbəsdir, dəyməz, ehtiyac yoxdur, *nə* olar, *nə* olar ki, *nə* olaydı, ümid arzu, istək, mənasında, *nə* olar – hər ehtimala qarşı, *nə* olar olar, gözlənilən təhlükə və ya hadisə, iş qarşısında işlədilir, *nə* olursa olsun, hər necə olsa, hər *nə* olsa da, mütləq, *nə* sənə, *nə* mənə, heç bir şeyi nəzərə almadan, hesablaşmadan, görmədən, *nə* üzlə, *nə* təhər, *nə* üçünsə, səbəbi məlum olmadan, *nə* fayda, *nə* hə, *nə* yox, *nə* çarə [11, s.400-401]. *Nə* sual əvəzliyinin nitqdə bundan başqa, bir sıra məna çalarlıqları vardır.

Azərbaycan dilində *neçə? necə?* sual əvəzliyindən birincisi miqdar, ikincisi isə keyfiyyəti müəyyənləşdirən əvəzlilikdir. *Necə* əvəzliyi təkrar işləndikdə bir çox, çox mənasını ifadə edir: *Neçə-neçə* şəhərlər keçmişəm, *neçə-neçə* dağlar aşmışam, ancaq sən kimisinə rast gəlməmişəm. O, *neçə-neçə* evlər yıxıb [34, 166].

Həmin sual əvəzliyinin qarşılığı olaraq türk dilində *kaç*, qaçauz dilində *kaç* (*kaç saata*). *Kaç* klass bitirdin? *Kaç* yaşındasan?

Ne sual əvəzliyi türk dilində insanlardan başqa, yerdə qalan canlı və cansızları bildirən isimlərə aid sual bildirir: O, sana *ne* söyledi? [97, s.672].

Ne əvəzliyi ədat yerində işlənir: *Ne* kaba adam!

Ne əvəzliyi *nedir* formasında sual bildirir: *Nedir* onun adı?

Ne əvəzliyi *necə?*, hansı? mənasında: Elimdən *ne* kitablar keçti? [97, s.672].

Nəme? sual əvəzliyi türkmən dilində də məhsuldardır. *Nəme* əvəzliyinin türkmən dilində məna və məna çalarlıqları bu dilə aid qrammatikalarda və tədqiqatlarda şərh olunmuşdur [92, s.320-322; 91, s.68; 62, s.190-191]. Bu əvəzlik adam adlarından və onlara aid sözlərdən başqa, adlara verilən sualdır. Bu suala cansız əşyaların və heyvanların, quşların adları cavab olur. Məndən asılı olaraq həmin sual sözün cavabı bəzi əvəzlik sözlər, hətta fel ola bilər: *nəme?* –et(ət); kitup, balık, düye (dəvə) və s.; *nəme* – xıç zat (heç nə?), *nəme* zat gerek? – şol zat qerek (o şey lazımdır), *nəme* qürrünq bar – xıç xili qürrünq yox (nə söhbət var? Heç bir söhbət yoxdur); *nəme* diydi? (nə dedi?).

Oğlan, qız, dayı, ini- “*kiçik qardaş*”, “*neden*” - *bacıoğlu* bir halda kim, başqa halda *nəme* sualına cavab olur: *Bize bir qız geldi* (*kim?* – *qız*); *Nəmənq* boldı? – oqlum, qızım. Bu adam senin *nəmənq?* – dayım, inim, yegemim (dayım, kiçik qardaşım, bacım oğlu).

Türkmən dilində adam adları bəzən *kim*, bəzən isə *nəme* sualına cavab verir: *Adın nəme?* – *Qeldi, Övez* və s. Belə halda *nəme* sual sözünü *kim* sual sözü ilə də əvəz etmək olar: *Size kim diyerler?* *Qözel*.

Nəme sual əvəzliyi türkmən dilində bəzən *nəme üçün?* (Azərbaycan dilində *nə üçün?* *niyə?* suallarında olduğu kimi) sualı vəzifəsində işlənir: *Ecesi: Nəme, oğlum, qicə qaldın, hanı*

yaq qabını? – diydi (X.Deryayev. İkbal, s.291).

Bu cümlədə *hanı* sual əvəzliyi Azərbaycan dilində də *hanı* formasında işlənir, *harada?* sual əvəzliyinin mənasını verir. A.Borcakov *xanı* sual əvəzliyini *xa+ni* olmaqla iki kökə bölür. Bizcə, burada Azərbaycan dilində işlənən *ha* kökü özünü göstərir. Müqayisə et: türkməncə *haçan*, Azərbaycan dilində *haçan*.

Türkmən ədəbi dilində işlənən *nəme* sual əvəzliyi klassik türkmən ədəbiyyatında, canlı danışığda, bəzi dialekt və şivələrdə *nə//ne* formalarında işlənir [92, s.321]: *Magtımqulu, ne mənildir, durar sen* (Magtımqulu. Saylanan eserleri, c.2., s.67); *Ol ne quşdur, xıç qanatsız uçadır? // Ol ne saldır, ummanlardan keçedir?* (Magtımqulu. Saylanan eserleri, c.2., s.173).

Türkmən dilində *nə* sual əvəzliyinin iştirakı ilə bir sıra sözlər də düzəlir: *nətdin, nədeyin, nədip, nəçenci, nəxili, nə tüyslü, nəjüre* və s. [92, s.322].

Qaqauz dilində də *ne* sual əvəzliyi aktiv işlənən, məhsuldar əvəzlilikdir [77, s.138-139]: *Ne bekleidersen çoxtan beni?* (Minay Eminesku, s.15); –*Bakın, ne çokluk onnar!* (N.Baboqlu, s.109).

Qaqauz dilində də *ne* sual əvəzliyi ədat yerində işləyə bilər: *Nə pek doydum yaşamaq! Yaşamaq məni cana doydurdu; Menevşa mari, Menevşa, // Ne gözəl gözlerin var* [77, s.139].

Qaqauz dilində *ne* sual əvəzliyindən *naşey?// naşı? Naşey-cik? nesoy?* və s. sual əvəzlilikləri düzəlmişdir. Bunların qaqauz dilində işlənmə məqamlarını L.A.Pokrovskaya ətraflı izah etmişdir: *Naşey* dikiersinq, mari? “Sən nə tikirsən, mari? (mari – qız və gənc qadına xitabdır); Batıysı sorlerl *naçiy*, kıs kardaşım, *neçi(n)* astırsın, neren ajier? “Onun böyük qardaşı soruşur, bacı nədir bacı, niyə xəstəsən, haran ağrıyır?”; Bu *naşey*, mari? “Bu nədir, mari?”; *Nesoy* kiyat sən qetirdin? “Sən nə kitab gətirdin?”; *Nesoy* iç bu? “Bu nə işdir?”; *Nesoy* fistan qiydiriyim sana? “Sənə hansı paltarı geydirim?”

Nesoy əvəzliyi həmçinin nida cümlələrində işlənir: *ya bak*

Vaskanın suratına, *nesoy* bak! “Nə, Baskanın üzünə bax, necə təmizdir!”; *Nesoy* zoor biz yaşadık! “Biz necə ağır yaşadık!” [77, s.139]

Azərbaycan dilində *hara?*, türkmən dilində *nire?*, türk dilində *nere? neresi? nereleri?*, qaqauz dilində *nere?* sual əvəzlilikləri yer adlarını soruşmaq üçün işlənir: Bu yol *nereye* gidiyor? – İstanbulla; Burası *neresi?* – Atatürk caddesi [41, s.76]; –*Hara gedillər?* – Deyirmişlər Talış xanının yanına (F.Kərimzadə, Xudafərin körpüsü, s.323).

Azərbaycan dilində *hansı*, türk dilində *hancı*, türkmən dilində *haysı*, qaqauz dilində *anqı?* (*hanqı*) əvəzliyi sual bildirir. *Hansı tayfaldansınız?* (F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü, s. 105).

Türkmən dilində: *Xaysı yerdə yaşayar? Xaysı yurtlarda boldunq? Xaysı qün dınç alyarsınq?* [62, s.194].

Qaqauz dilində: *Anqı lüzqärlar, anqı yaamurlar seni burı getirdi? Anqı ayaklarlan divan durıym, anqı yöreklän tabla tutıym // anqı aazlam şefk edıym, // anqı üreklän şennik yapıyım?* (türkü) (Hansı ayaqla mən duracam (toyda sağdıx kimi), hansı əllə mən məcməyi tutacam, hansı ağızla mən qonaqları salamlayacağam (toy adamlarını), hansı ürəklə [onları] şənləndirəcəyəm) [77, s.140].

Türkmən dilində *nenens?* (<*ne+nens*), *niçik?* (<*ni+çik*) əvəzliyi Azərbaycan dilində *neçə* sual əvəzliyinin mənasına yaxın mənada əsasən fellərlə işlənib keyfiyyət və vəziyyət bildirir: –Artık, sen munqa *nenenq* dözüp bildinq? (B.Kerbabayev. Ayqıtlı ədim); –Ərinq bilen aranq *niçik?* (B.Seytəkov. Qız salqıdı) [62, s.194].

Türkmən dilində *neneñ?* (<*ne+neneñ*) (*necə?*), *niçik?* (<*ni-çik*) (*necə?*), *neneñsi*, *niçiksi* əvəzlilikləri *nəxili?* sual əvəzliyinin əvəzində də işlənə bilir (*nətiyşlü* də bu qəbildəndir): *Ol hatnq bize nəxili düşeninimen bilip bilmedim* (A.Qovşudov, Köpətdaqın

eteqində); *Bu yerde naxili, harzan diysenq bar: yılı gerek bolsa, yılı, sovuk qerek bolsa – sovuk* (N.Pomma. Sebəbini sonq bildim) [95, s.475].

Azərbaycan dilində *haçan*, türkmən dilində *haçan* sual əvəzliyi zaman zərflərini əvəz edir: Ankaradan *haçan* gəldiniz? (Danışıqdan); İndi toyu *haçan* ederis? (B.Kerbabayev. Ayqıtlı ədim); Qör onsonq *xaçan* gələr; “Ata, *xaçan* atımız qelerkə?” deyip, uludan demini alyardı (B.Seytəkov. Qız salqıdı); (Bacı, bizim atımız *nə vaxt* gələr? – deyə o ağır nəfəs aldı (köks ötürdü); Qör, onsonq *xaçan* qeler? (bax, sonra *haçan* gələr?) [62, s.194].

Beləliklə, sual əvəzlilikləri türk dillərində qədim Orxon-Yeni-sey abidələrində, hətta bundan 6 min il əvvəl şumer dilində işlənmişdir. Deməli, türk dillərinin ən qədim sözlərindəndir.

Sual əvəzlilikləri müasir oğuz dillərində geniş işlənəlməkdədir. Sual əvəzliliklərindən daha çox işlənəni *nə?* sual əvəzliyidir. Bu əvəzlik məhsuldardır, onun bir sıra birləşmələrdə iştirakı dildə geniş yayılmışdır. Oğuz dillərində *kim, hara, haçan, hansı* əvəzlilikləri də geniş işlənir.

Oğuz dillərində sual əvəzlilikləri, demək olar ki, oxşar mənə və fonetik xüsusiyyətlərə malikdir.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Oğuz dillərində sual əvəzliliklərinin oxşar və fərqli leksik-grammatik xüsusiyyətlərini araşdırın.

2. Oğuz dillərində sual əvəzliliklərinin fonetik fərqlərinin səbəblərini izah edin.

III FƏSİL MƏTN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

3.1. MƏTN VƏ ONUN MAHIYYƏTİ

O.S.Axmanova mətni nitq məhsulu, yazıda əks olunmuş nitq məhsulu (dialekt mətni, xarici dil mətni, folklor mətni) hesab edir, həmçinin onu korpus da adlandırır [52, s.470].

M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın tərtib etdikləri lüğətdə “mətn yazıya alınmış nitq parçası, söyləm” kimi izah olunur [7, s.162].

K.M.Abdullayev mətn dilçiliyi sahəsində aparılmış tədqiqatlara əsaslanıb mətni “müxtəlif cümlələr birliyi” hesab edir [4, s.79].

Maks Pfyutse mətnin yaranmasında bəzi qrammatik vasitələrin iştirakını tədqiq edərək yazır ki, qrammatik nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda mətn şifahi və yazılı şəkildə söylənilmiş cümlələrin nizama və qaydaya salınmış çoxluğudur [80, s.218-219]. Burada mətnə verilmiş hər iki izahla razılaşmaq olar. Mətnin mahiyyəti haqqında M.Pfyutsenin fikri də diqqətəlayiqdir. Doğrudan da, mətn “qrammatik nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda şifahi və yazılı şəkildə söylənilmiş cümlələrin nizama və qaydaya salınmış çoxluğudur”. Mətnin iki forması, yəni yazılı və şifahi forması vardır. Tutaq ki, hər hansı bir yığıncaqda natiq müəyyən bir məsələ haqqında öz fikrini söyləyir və onun söylədikləri yazıya alınır və mətbuatda çap olunur. Birinci halda natiqin söylədikləri şifahi mətn, ikinci halda isə yazılı mətnidir.

Mətn sintaksisi sahəsində Q.Kazımovun tədqiqatları diqqətəlayiqdir. Q.Kazımov mətnə aşağıdakı izahı vermişdir: “Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum – birləşmə sözü-nə uyğundur) – möhkəm daxili struktur – semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi,

müxtəlif mənalarda başa düşülür – dilçilik tədqiqatlarında iki növə – mikro- və makromətnlərə ayrılır” [24, s.432]. Deməli, Q.Kazımov mətni möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi hesab edir. Bu fikir mətn dilçiliyində özünə əsaslı yer tutmuş və geniş yayılmışdır.

Mətn [lat. textum “əlaqə, birləşmə”] termininin xarici sözlər lüğətində bir neçə mənası verilir: 1) yazıda, yaxud çapda əks olunmuş (dərc edilmiş) müəllif əsəri, yaxud sənəd; 2) şəkil, rəmsiz, cizgisiz (çertyojsuz), sətiraltı qeydlərsiz və s. daxil olmadan çap yığımının əsas hissəsi... [83, s.632]. Burada mətn termininə verilmiş izahlardan birincisi mətn dilçiliyində qəbul edilir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə mətnə aid izah xarici sözlər lüğətindəki fikrə oxşardır. Lüğətdə oxuyuruq: “Mətn (isim, ərəbcədən) – yazılmış ya çap edilmiş halda olan hər cür nitqdır (ədəbi əsər, sənəd və i.a., habelə onlardan bir hissə, bir parça) [11, s.307].

Ə.Abdullayev mətnin mahiyyətindən danışırkən yazır: “Mətn dedikdə, adətən, müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu başa düşülür. “Mətn” termininin özü də birmənalı deyildir. Bu anlayışa bir cümləni və sadə söyləmədən bütöv romanadək cümlələr qrupunu daxil edirlər” [2, s.92]. Mətnə həmçinin hekayə, povest, roman, qəzet və jurnal məqaləsi, elmi monoqrafiya, müxtəlif növlü sənədlər və s. kimi bitmiş nitq məhsulları daxil edilir.

Mətnin tədqiqi işi qərbi Avropa dilçilərinin diqqətini cəlb etmiş və bu sahədə tədqiqatlar aparılmışdır. Amma Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqatlar olsa da (K.M.Abdullayev, M.Qayıbova, A.Məmmədov, Ə.Abdullayev və b.), mətnin bir sıra xüsusiyyətləri tədqiq edilməmişdir.

Mətnə verilən təriflərdə mətnin cümlələr toplusunun qarşılıqlı kombinator əlaqəliliyi ön plana çəkilir. Mətn linqvistikası

dedikdə, insan kommunikasiyasının (ünsiyyətinin) mahiyyətinin, həmçinin təşkilinin ilkin şərt, şərait və zəmininin öyrənilməsini məqsəd hesab edən elm sahəsi nəzərdə tutulur [81, s.18-19].

Mətni tədqiq edən dilçilər bu sahəni mətn dilçiliyi də adlandırmışlar. Mətnin öyrənilməsinin dilçilik elminin tərkib hissəsinə daxil olması dilçilər tərəfindən qəbul edilir. Amma bu sahənin özünün müstəqil olaraq mətn dilçiliyi adlandırılması, əlbəttə, düzgün hesab oluna bilər. Çünki bu sahənin özəllikləri bu fikri söyləməyə tamamilə imkan verir və buna haqq qazandırır.

Mətn dilçiliyinin geniş imkanları və böyük əhəmiyyəti vardır. Mətn dilçiliyinin ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, xüsusən də, nitq və dil mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi sahəsində xüsusi rolu vardır.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan yazıçı və şairlər, ədəbi tənqidlə məşğul olanlar mətn dilçiliyinin sirlərini öyrənsələr, öz işlərində daha uğurla işləyərler.

Mətn dilçiliyinin öyrənilməsi natiqlər, elmi məqalə və əsərlər yazanlar üçün də əhəmiyyətlidir.

Nəzm əsərlərinin yazılması ilə bu sahədə bir çox səriştəli və səriştəsiz adamlar məşğul olur. Bəzən ideya və məzmun cəhətdən qüsurlu, yalnız qafiyəli düzülmüş söz yığınından ibarət poeziya nümunələrinə rast gəlinir.

Mətn dilçiliyi müasir dilçiliyin çox yüksək sürətlə inkişaf edən sahəsidir ki, bu da frazafövqi vahidlərin struktur və məzmun tərəflərini tədqiq edir. Əlaqəli mətnin təhlili və mətnlərdə dil vahidləri sisteminin iştirakının xüsusiyyətlərinin tədqiqi mətn dilçiliyinin ümdə problemləridir.

Əlaqəli mətn adətən cümlələrin müəyyən bitmiş ardıcılığı kimi başa düşülür ki, bunlar da müəllifin fikri, niyyəti, yəni düşüncə məhsulunun məna və ideyası çərçivəsində bir-birilə bağlanılır. Tədqiqatçının vəzifəsi bu bağlılığın növlərini və onların

verilməsinin qaydalarını müəyyənləşdirməkdir ki, bunun köməyiylə də oxucu mətnin düzgün başa düşülməsi üçün silahlandırıla bilər [81, s.5-6].

Mətn dilçiliyi ümumi qanunauyğunluqların axtarılmasıdır. Mətn dilçiliyinin qarşısında mətnin qrammatik kateqoriyalarının sisteminin tapılması və qurulması dayanır. Bu da mətn dilçiliyini mətnə deskriptiv yanaşmadan fərqləndirir.

R.Xarveq yazır ki, mətnin struktur təhlili müəyyən material (mətn korpusları) əsasında qanunauyğunluqlar siyahısını düzəldir, amma mətn dilçiliyi (Textlinguistik) bütün mətnlərə aid mətn düzəltmə qanunauyğunluqlarını tapmağa cəhd edir [81, s. 10]. Mətn dilçiliyi üçün mətnin tərkib hissələrinin bağlanma vasitələrinin göstəricilərinin siyahısının tutulması deyil, ən əsası sözlərlər arasında münasibətlərin axtarılıb tapılmasıdır.

Mətnin bağlanmasında üç əsas vasitə iştirak edir: 1) intonasiya, 2) sözlərin sıralanması və 3) mətn münasibətlərinin eksplisit seqment (markirləşmiş) göstəriciləri – köməkçi səciyyə daşıyan “xırda sözlər”. Bu sonuncuların təhlili müasir mətn dilçiliyinin (mətn linqvistikasının) diqqət mərkəzindədir. Buraya artikllər, bağlayıcılar, qoşmalar daxil edilir.

Mətnin bağlanmasında eyni zamanda “xırda sözlər” sırasına bir çox əvəzliliklər də daxildir ki, aşağıda bu məsələ üzərində dayanacağıq.

Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələri sırasına A.Məmmədov aşağıdakıları daxil edir: 1) fonetik təkrar (alliterasiya, assonans kimi üslubi vasitələr); 2) morfoloji təkrar (cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı); 3) leksik təkrar (sözlərin, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrarı); 4) sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarı, xiazım və s.); 5) leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, sözönülər, determinantlar və s.); 6) deyktik elementlər (müxtəlif tipli əvəzliliklər, artikllər və s.) [29, s.26-27].

Göründüyü kimi, mətnin yaranmasında bir sıra formal əlaqə vasitələri iştirak edir. Mətnin bağlanması iştirak edən formal vasitələrdən biri A.Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, deyktik elementlərdir ki, buraya bir sıra əvəzlilər də daxildir. Bunlardan daha çox işləni işarə əvəzliləridir. A.Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, işarə əvəzliləri mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında əvvəlki kontekstlə (anafora) və perspektivə (katafora) işarə funksiyaları, eləcə də yeni – köhnə informasiya qarşılıqlı yaradılmasında əlaqələndirici rola malikdir [29, s.42-43].

Mətnin tərkibində müstəqil cümlələrin, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələrin bağlanması, əlaqələnməsində işarə və sual əvəzlilərinin böyük rolu vardır. Bu problemin tədqiqinin əlaqəli nitqin təhlili sahəsində əhəmiyyəti ola bilər, çünki əlaqəli mətnin tədqiqi dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri hesab olunur. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin bağlanması əvəzlilərin rolunun meydana çıxarılması da dilçilik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələrin əlaqələnməsində əvəzlilərin işlənməsi məsələsi Ə.Ə.Xəlilovun namizədlik dissertasiyasının mövzusu olmuşdur [87].

Adətən, müxtəlif elm sahələrində tədqiqatçılar tədqiqat obyekti bütöv şəkildə deyil, onu tərkib hissələrinə ayıraraq tədqiq edirlər. Məsələn, hər hansı bir dilin morfoloji quruluşunun tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər dildə olan bütün sözlərin morfoloji quruluşunu öyrənərkən onları küll halında deyil, nitq hissələrinə təsnif etməklə öyrənirlər. Yaxud bu və ya digər dilin sintaktik quruluşunun tədqiqi ilə məşğul olanlar dilin sintaktik quruluşunu söz birləşməsi, sadə cümlə və mürəkkəb cümlə (tabeli və tabelsiz) olmaqla tərkib hissələrinə bölüb tədqiq edirlər. Bu

hal özünü mətn dilçiliyində də göstərir. Mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlarda mətn makromətn və mikromətn olmaqla iki qrupa bölünür.

Struktur mənə bütövlüyünə malik olduğuna görə ədəbi mətnləri K.M.Abdullayev makrotekst adlandırır və yazır ki, makromətnin ayrılması və müəyyənləşdirilməsi makromətnə daxil olan təşkeledici komponentləri dəqiq şəkildə ayırmaq və onların təbiətini adekvat şəkildə təhlil etməkdə tədqiqatçıya imkan verir [4, s.181].

Makromətnin tərkib hissəsi olaraq mikro-mətn götürülür. “Dilçilik ədəbiyyatında mikrotekstlə yanaşı, eyni hadisənin elmi adı üçün “tekst”, “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazafövqü vahid” və başqa sintaktik terminlərdən də istifadə olunur. Bu cür terminlərin demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohum anlayışları ifadə edirlər və əsasən bir-birini əvəz edə bilirlər. Buna baxmayaraq onlardan bəzilərini anlam fərqliliklərinə görə fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, bir çox əsərlərdə eyni mənada işlənmələrinə baxmayaraq, **abzas** və **tekst** terminləri bu qəbildəndir” [4, s.180].

Makromətn dedikdə Q.Ş.Kazımov mənəsi, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyini geniş mətnləri nəzərdə tutur və əlavə edir ki, kiçik bir miniatür də, bir mənzum şeir də, bir hekayə də, bir povest də, bir roman da bütövlükdə makromətn hesab olunur [25, s.432].

Mikromətn tərkibcə bir cümlədən, ya da bir neçə sadə və mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən ibarət ola bilər:

Və onlar gülümsəyə-gülümsəyə bir-birilərinin gözlərinə baxmağa başladılar.

Haçandan-haçana Zərdüş gözlərini yerə dikdi. Hökmdar hələ bir müddət də onu süzüb, nəhayət, ayağa durdu, düşüncəli halda taxtına tərəf getdi. Məclisdəkilər təəccüblə gah ona, gah

buna baxırdılar (Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı, s.56)

Burada iki mikro-mətn müəyyənləşdiririk: birinci abzas və ikinci abzas. Burada biz “abzas” terminini “mikro-mətn” termininin sinonimi olaraq işlədirik. Birinci abzas bir cümlədən, ikinci abzas üç cümlədən ibarətdir. Deməli, mikro-mətn də struktur cəhətdən iki cür olur: ya bir sadə cümlədən, yaxud bir neçə cümlənin bir abzasda birləşməsindən. Verilmiş misalda ikinci abzas üç sadə cümlənin toplusundan ibarətdir. Mikro-mətnlərin tərkibində sadə cümlələrlə yanaşı mürəkkəb cümlələr də gələ bilər.

Türkmən dilindən misal: Şu wagta çenli kakasyndan gaty-gaýrym agyr söz eşitmedik Bahara hem öten aqşamky töhmet gaty agyr degdi. Ol uzyn gicäni aqlap geçirdi, ertesi gözleri gyzaryp, gabaklary çişip turdy. Ol işe baranda halyçy gelin-gyzlar geñirgendiler, cünki by gün olaryñ gözünüñ öñünde duran düynki şadyýan Bahar dälidi. Bu Bahar bütünleý başgady (A.Gowşudow. Eserler. Üç tomluk. Köpetdagyñ eteginde, s.62).

Bu misalda sadə cümlələrlə yanaşı bir tabeli mürəkkəb cümlə (Ol işe baranda halyçy gelin-gyzlar geñirgendiler, cünki by gün olaryñ gözünüñ öñünde duran düynki şadyýan Bahar dälidi) də vardır.

Həmin mətndə olan sadə cümlələrin qovuşması, mətnin tərkibində iştirakı və bağlanması *ol*, *bu* işarə əvəzlilikləri ilə mümkün olmuşdur. Bu cür bağlılıq makro-mətnin tərkibindəki cümlələri bağlayan vasitələrlə həyata keçirilir. Amma həmin abzasda gələn tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki baş və budaq cümləsinin bağlanması *çünki* tabelilik bağlayıcısının vasitəsi ilə mümkün olmuşdur.

Mikromətnin tərkibində sadə cümlələrlə yanaşı tabesiz mürəkkəb cümlələr də işləyə bilər.

Türk dilindən misal: Sesini çıkarmadı. Sabri muavindi. İyi çocuktü. Benimle pek dostluğu yoktu ama, Hulusiyle araları iyidi. Hulusi ikide bir evine giderdi. Sabrinin işi çox olunca yardım

ederdi. Haksız da değıldi. Bu bakımdan müdirle aynı düşüncədəydi. Müdir de çok severdi Sabriyi bir dediyini iki etmezdi (Dünya cümbüşü, s.198).

Bu mətndə ikinci cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bu mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri *ama* tabesizlik bağlayıcısının köməyi ilə bağlanmışdır.

Beləliklə, mikromətnin tərkibindəki mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri müvafiq bağlayıcıların köməyi ilə bağlanır, əlaqələnir.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Mətnin mahiyyəti haqqında fikirləri müqayisə edin.
2. Azərbaycanda mətn dilçiliyinin inkişafı haqqında fikrinizi söyləyin.

3.2. MAKROMƏTNİN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Mətnin təhlilində onun xüsusi qrammatikasının yaradılması ön plana çəkilir. Mətni təşkil edən sadə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında münasibətlərin, digər tərəfdən isə, cümlələr ardıcılığının münasibətlərin tədqiqini şərtləndirir. Amma indiyədək müəyyən informasiyanın ötürülməsi üçün tabesiz, yaxud tabeli mürəkkəb cümlədən, hansı halda isə bir neçə cümlədən istifadə olunmasının vacib olması öyrənilməmiş qalmaqdadır.

Mətn daxilində söyləmlərin əlaqələnməsində and “və”, but “amma, ancaq” bağlayıcılarının iştirakını və rolunu T.A.van Deyk tədqiq etmişdir [55, s.270-271]. Və bağlayıcısı – bu bağlayıcılarla bağlanan, həmin cümlələrdə ifadə olunan faktların açıq və gizli şəkildə əlaqəliliyini bildirir. *Amma, ancaq* bağlayıcıları isə həmin faktların qarşılaşdırılmasını ifadə edir.

Mətnin qurulmasında bəzi qrammatik vasitələrin öyrənil-

məsi mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən biridir. Bu problem Maks Pfyutsenin irihəcmli məqaləsində ətraflı təhlil edilmişdir [80, s.218-241].

Mətnə struktur və funksiya əlaqələliyi dil strukturunun məlum informasiya ilə bağlılığı ilə həyata keçirilməlidir ki, informasiya alana yönəlmiş müəyyən kommunikativ effekt yaransın. Burada tema-rema, yəni məlumla, yeni söylənən arasında dialektik bağlılıq olmalıdır. Tematik və rematik elementlərlə xəbərin yazılı və şifahi mətnə mübadiləsi zamanı ayrı-ayrı cümlələrdə elə dil elementlərinə rast gəlinir ki, onlar bir tərəfdən irəlidə gələn mətn vahidlərinə işarə edir, digər tərəfdən isə mətnə istifadə olunmuş vasitələrə müraciət etdirir. Bunlar məzmun fasiləsizliyini təmin edir.

Mətnin düzgün istiqamətli bağlılığının təşkilində qrammatik vasitələrin iştirakı dedikdə onların məzmununun irəlidə gələn kontekstə aidliyi nəzərdə tutulur.

Mətnin düzgünxətli bağlanması qrammatik vasitələr olaraq fel və onun kateqoriyaları, ən çoxu isə zaman kateqoriyası, məsələn, gələcək zaman və gələcək zaman yerində işləyə bilən indiki zaman formasından istifadə olunur. Bunlarla da mətnin düzxətli inkişafı təmin olunur. Bu baxımdan hər bir dilin özünün imkanları üzə çıxarılmalıdır. Burada zaman zərflərinin rolundan da danışmaq olar. Başqa nitq hissələrindən saylar da mətnin düzxətli inkişafında istifadə olunur.

Cümlələrin bağlılığı üçün istifadə olunan dil vasitələrindən daha çox işlənəni əvəzlilərdir. Əvəzlilərin bağlama (əlaqə yaratma) funksiyalarının tədqiqində cümlə daxili və cümlədən xaricdə olan əlaqələrə diqqət yetirmək gərəkdir. Bununla da cümlə və kontekst arasında münasibətləri araşdırmaq və əvəzlilərin iştirakını ayrıca qiymətləndirmək olar [80, s.225].

Mətnin komponentlərinin əlaqələndirilməsində əsas rol oynayan vasitələrdən birincisinin əvəzlik olduğunu Q.Ş.Kazımov

qeyd etmişdir. O yazır: “Əvəzliliklər əvvəlcə deyilmiş, söylənilmiş bir sözü, bir ifadəni, bir cümləni, bir sintaktik bütövü əvəz edə bildiyi kimi, böyük bir mətni, bir romanı, bir epopeyanı da əvəz edə bilir. Buna görə də təkcə sintaktik bütövlərin komponentlərini deyil, müxtəlif sintaktik bütövləri də əlaqələndirən əsas vasitə kimi çıxış edir. Əvvəlcə söylənilmiş böyük bir fikri *bu* sözünün vasitəsilə mətnin sonrakı cümlələri ilə bağlamaq mümkündür. Bu hal dildə təkrarın qarşısını alan mühüm və ən kütləvi bir prosesdir və sintaktik bütövlərin bir-biri ilə əlaqələnməsinə, bağlanmasına, inteqrasiyasına səbəb olur [24, s.464].

Bu məsələyə Ə.Ə.Xəlilovun namizədlik dissertasiyasında və onun bir məqaləsində geniş yer verilmiş və mətnə müstəqil cümlələrin, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində baş və budaq cümlələri bağlayan vasitələr haqqında fikirlər söylənilmişdir [87; 20, s.65-70].

Ə.Ə.Xəlilov yazır: “Nitqimiz biri digərindən asılı fikirlər məcmusundan ibarət olduğundan, çox vaxt biz öz fikrimizi bir cümlə çərçivəsində bitkin şəkildə ifadə edə bilmirik. Buna görə də bir-biri ilə üzvü surətdə bağlanmış cümlələr qrupundan istifadə edirik. Əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır... Təbiidir ki, cümlələr bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olduğu üçün daha geniş dil vahidi daxilində birləşir” [20, s.65]. Vəhdətdə olan cümlələr qrupunu Ə.Ə.Xəlilov rus dilçiliyindəki “slojnoye sintaksiçeskoye tseloye” istilahına əsasən mürəkkəb sintaktik tam adlandırır [20, s.66].

O.S.Axmanova həmin termini “yedinstvo sintaksiçeskoye (ing. syntactic entity), vnutrenniye obyedinyennoye sintaksiçeskoye tseloye” kimi verir [52, s.147].

Ə.Ə.Xəlilov yazır ki, V.V.Vinoqradov bu sintaktik vahidləri əvvəllər “viskazivaniye”, sonralar isə “slojnoye sintaksiçeskoye tseloye” adlandırmışdır. Həmin terminin qarşılığı olaraq Ə.Ə.Xəlilov mürəkkəb sintaktik tam işlədir [20, s.66].

Ə.Ə.Xəlilov daha sonra yazır: “Həmişə mürəkkəb tamın tərkibində bir mərkəzi cümlə olur. Bu mərkəzi cümlənin də daxilində real, konkret mənaya malik olmayan söz və ifadə yerləşir. Aparıcı cümlə, xüsusilə, onun tərkibindəki konkret mənası olmayan sözü müəyyənləşdirir. Bu isə ya mərkəzi cümlədən əvvəlki, ya sonrakı, ya da mərkəzi cümlənin hər iki tərəfindəki mətnlərin məzmunu ilə mümkündür [20, s.66-67].

Daha sonra Ə.Ə.Xəlilov müstəqil cümlələr qrupunun təşkilində onlar arasında əlaqə yaratmaqda işarə əvəzliliklərinin və əvəzlik sözlərin (*odur ki, ona görə də, bunun üçün də* və s.) rolundan danışır.

Əvvəlki və sonra gələn müxtəlif əvəzliliklərin köməyi ilə kontekstlə əmələ gələn cümlədaxili əlaqələri nəzərdən keçirmək üçün nümunələrə diqqət yetirək:

Türkmən dilindən: Köpekdağyň gözellig görki megerem, hiç wagt *şundan* artyk bolan dälidir. Aňyrdä çal dumany bürenen ak donly Garlıdag, bärde bolsa, öwsüp atyp görünýän üsti gyrmzy gülölekli Akjaň tagtası diýilyän düzlük. Dagyň üstündäki şu düzlükden aşak kem-kemden keserip gaýan sary güllüje gök otlara basyrylygy baýyrlar – *şularyň hemmesi* maý lybasyndaky Köpetdagy göyä jadyly yalı edip görkezýärdi. İňe, *şu* baýyrylykdan aşakdaky tä demir ýola, ondanam aňryk ýaýylyp ýatan giň meýdan Büzmeýin obasynyň torpagydy.

Oguldurdy kolhoz meýdanynda – iňe, *şu* düzlükde duran yerinden uzaklara garap içini gepledýärdi. *Onuň* ak donly Garly daga gözi düşeninde göyä *öz* ýanyna ýetip sowukdan ýana edil suňni gagsap barýan ýaly dişleri şakyrdaýardi. *Onuň* uzaklara garaýan nazary iki dünýäniň arasını bölyän *bu* dagdan anýrdaky ýarym yalañaç çagalary görýärdi. İne, *şu* pikirler Oguldurdyny gaplap alanynda *onuň* parasatlylyk bilen garaýan goýun gözleriniň üstündeki ýaýylyp duran seyrekräk gaşlary bir ýazılıýardy, bir güyrügyärdi. Birdenem Ogulgurdynyň gözleri *şol* ak

garly daqlaryň öňündäki gülälecli düzlüğe düşdi. Gırmyzy gülleriň owşün atyp duran gök begresli säxranyň şypalı howası *onuň* burnuna uran yalı boldy. Onuň çagalygam *şu* törvereklerde geçirdi (A.Nursahedow. Gudraty görseň, dağlara bar!, s.22-23).

İlk baxışda belə görünür ki, belə bir mətnin misal olaraq verilməsi lazımdır mı? Cavab olaraq demək gərəkdir ki, əvəzliliklərin mətndə rolunu lazımi qədər görmək və təhlil etmək üçün belə mətnlərin misal gətirilməsinə ehtiyac vardır. Burada əvəzliliklərin cümlədaxili və cümlələrarası funksiyasını izah etmək üçün irəlidə də bir və ya bir neçə abzasdan ibarət mətnlərin misal olaraq verilməsi problemin düzgün izahına yardım edə bilər.

Verilmiş mətnə əvəzliliklər kursivlə fərqləndirilir. Birinci abzasda *şu* (düzlük), *şu* (bayırlık), (*şuların*) *hemmesi* cümlələr daxilində və əvəzliyin ilkin funksiyasında, yəni əvəz edilən söz və ifadələrin təkrarlanmamasına xidmət edib, həm də cümlənin daxilində onun üzvlərinin əvvəlki deyilən, başqa sözlə – rema ilə bağlanmasına, əlaqələnməsinə xidmət etmişdir.

İkinci abzasda *şu* (düzlük), *şu* (pikirler), *bu* (daqdan), *onuň* (goýun gözleri), *şol* (ak garly daqlaryň), *onuň* (burnuna) söz birləşmələrində əvəzliliklər əvəzetmə funksiyasında, həm də cümlə üzvlərinin bağlanmasına yardımçı olaraq işlənmişdir. Verilmiş mətnə *bu*, *şu* işarə əvəzlilikləri əvvəldə deyilən, məlumla (tema ilə), yeninin (remanın) əlaqələnməsinə, bununla da fikri bağlamağa xidmət edir.

Onuň ... (gözü), *onuň ...* (nazarı) mətnə cümlənin əvvəlində işlənərək bir tərəfdən əvəzetmə funksiyasında işlənir, digər tərəfdən isə, işləndiyi cümlələri mətnin daxilində əvvəlki cümlələrə bağlamağa xidmət edir.

Üçüncü abzasın əvvəlində *onuň* (çagalygyam) söz birləşməsi tərkibində şəxs əvəzliyi əvəzetmə funksiyasında işlənmiş, həm də mətnin tərkibində abzasları bağlamağa, əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Bu abzasda işlənmiş *şu* (töwerekler) birləşmə-

sində işarə əvəzliyi işarəetmə funksiyasında işlənmişdir. Burada müxtəlif növlü əvəzlilər əvvəldə deyilənə yönəltmə məqamında işlənmişdir. Həmin mətndə işlənmiş əvəzlilərdən *bu, şu, şol* işarə, *o, o (onun)* isə şəxs əvəzliyidir.

Azərbaycan dilində: Hə, Kəblə Mustafa görür ki, *bu* zalım hamısını qırıb tökəcək, fikirləşir ki, neyləsin. Atışma da qaydasız gedirmiş. Kəblə Mustafa fikirləşib görür ki, digəli hər güllədən sonra dağın dalına çəkiləndə sol böyrü azacıq görünür. Vurmaq olar, ancaq böyrü siyirilər, vəssalam. Başı vuruşmağa qarışan digəlinin *bundan* xəbəri yoxmuş. Elə bilirmiş ki, dağın dalında görünür. Kəblə Mustafa başlayır *onun* sağ tərəfini, yəni görünməyən tərəfini gülləyə tutmağa. Hərif elə bilir ki, sağ tərəfdən *onu* görürlər, *buna görə* bir az da sola çəkilir. Hə, Kəblə Mustafaya elə *bu* da bəs edir. Beşaçılanın açılmasıyla digəlinin qaya üstündən diyirlənib gurultuyla düz dərənənin dibinə düşməsi bir olur. *Bunu* görəndən sonra digəliyə ələcsiz qalib çəkilib gedirlər (Ə.Nicat. Qəbilə başçısı, s.287).

Əlisa Nicatın “Kəblə Mustafa” adlı hekayəsindən verilmiş həmin mətndə *bu* işarə əvəzliyi və *o* şəxs əvəzliyi işlənmişdir. *Bu* əvəzliyi təmanın rema ilə irəliyə doğru əlaqələnməsinə, *o* şəxs əvəzliyi isə remanın tema ilə bağlanmasına xidmət edir. Eyni zamanda, həmin əvəzlilərin öz ilkin funksiyası, yəni əvəz etmə xüsusiyyəti mətndə özünü göstərir. Cümlədə tematik və rematik elementlərin qarşılıqlı “fəaliyyəti” ünsiyyətin sonrakı inkişafına yardım edir. Onun münasibətdə olan hər bir cümləsi özünün məzmunu ilə mətndə ifadə olunan fikrin formalaşmasına kömək edir. Cümlənin məzmununun dərk olunması cümlələr toplusunda fikir addımı hesab oluna bilər.

Bəzən elə hallara rast gəlinir ki, əvvəldə gələn cümlədə işlənən ismin, həmin cümlədən sonra gələn cümlədə şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənməsi ardıcılıq təşkil edir və bir növ yazıçının şəxsi üslubu olaraq bürüzə verir.

M.Süleymanovun əsərlərində bu hal bir növ yazıçının fərdi üslubuna xas xüsusiyyət kimi özünü göstərir: *Şiraslan* smetanı alan kimi, gecikmədən elə o günü işçiləri səfərbər etdi, işə girişdilər, gecəni gündüzə qatıb, lazımı sənədləri vaxtından qabaq banka verdi. Mühasibat işçiləri *onun* tükənməz enerjisinə valeh olmuşdular. *Şiraslan* lap od parçasına dönmüşdü, rahatlıq nə olduğunu bilmirdi. Axır günlər *o*, trestdəki işçilərin çoxluğundan boğulurdu. Heç dincəlmirdi də. Digər tərəfdən də, parfumer trestində apardığı təftiş-ekspertiza *onu* lap əldən salmışdı (M.Süleymanov. Seçilmiş əsərləri, II c., s.198).

Bu mətn parçasında cümlələrin bir-birinə bağlanması, onun irəliyə doğru inkişafı *o* şəxs əvəzliyinin müxtəlif hal formalarında (yiyəlik, adlıq və təsirlik – *onun, o, onu*) işlənməsi nəticəsində həyata keçirilmişdir.

M.Süleymanovdan daha bir misala müraciət edək: *Oğlan* xalı üstündə oturub, sualtı qayıq maketi düzəldirdi. *Onun* dövrəsində taxta parçaları, çəkiç, mişar, mıx, bez parçası, kağız, karton, yapışqan şüşəsi və sair şeylər bir-birinə qarışmışdı.

Ağayev xörəyi yeyəndən sonra bir az var-gəl edib yumşaq kresloya yayıldı və əl-ayağını rahatca uzatdı. *O*, oğlunun düzəltdiyi sualtı gəminin maketinə işarə etdi (M.Süleymanov. Seçilmiş əsərləri, II c., s.174). Bu mətn parçasında da əvvəldə gələn cümlənin isimlə ifadə olunan mübtədası sonra gələn cümlədə əvəzliliklə ifadə edilmişdir.

Mətnin tema-rematik bağlılığının həyata keçirilməsində, yəni mətnə hadisələrin düzxətli sonrakı inkişafında sual əvəzliliklərinin xüsusi rolu vardır. Sual əvəzliyi mətn parçasının əvvəlində gələrək onun sonrakı düzxətli inkişafına, hadisələrin açılmasına şərait yaradır.

Türk dilində olan aşağıdakı mətn parçasının qurulmasında sual əvəzliyinin rolu aydın şəkildə görünür:

Refik Bey uzağa, işıqlı denize baktı. İçinde bir eziklik duyuluyordu. Bugün onları karısına *nasıl* söyleyecekti? Hemen çağırmalı, söylemeli, kurtulmalı mıydı? Yoksa çatma zamanın gelmesini beklemeli, ondan sonra mı açmalıydı. Söze başlamak, konuya girmek bir hayli güç olacaktı. *Nasıl? Nasıl?* Bir türlü bir hal çaresi, bir şekil bulamıyordu. Belki de gene en iyisi, işin başında başlamak, sözüne başlanğıç olarak bu sabah evden çıkışını almaktı. Öyle ya, kendisi *nasıl* öğrenmişse karısına da öyle ayni şekilde anlatmalıydı. Hiçbir şeyin sırasını bozmadan. Her günki qibi işine gittiğini çalışma odasına girince, arkadaşlarının mâna vermediği üzüntülü, durgun halleriyle karşılaştığını, bu durumun öğleye kadar sürdüğünü bir şeylər geçtiğini sezindiğini, ama anlayamadığını, sonra müdürün çağırdığını, kendisine oturmak için yer gösterdiğini, oturmak istemediğini, müdürün yerindən kalkarak âdeta zorla oturduğunu bir zaman, çox kısa bir zaman için, bir şey konuşmadan bakiştıklarını, sonunda müdürün, çalışmaları, dürüstlülükle geçen bir memurluk süresinin bir insan için unutulmayacak tatlı hatıralar sakladığı, artık dinlenmiye hak kazanmış olduğu, gerek kendisinin, gerek arkadaşlarının onu hiç bir zaman hatırdan çıkarmıyacakları konusunda biraz titrek bir sesle bir şeyler söylediğini anlatmalı mıydı? (Dünya cümbüşü, s.113-114).

Sabahattın Kudret Aksalın “Geceye doğru” hekayəsindən götürülmüş irihəcmli bir abzasın burada verilməsi bir qədər təəccüblü görünər. Məlumdur ki, qrammatika problemlərinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə qısa sadə və mürəkkəb cümlə tipləri kifayət edər. Amma burada təkçə qrammatik təhlil deyil, bir növ üslubiyyata aid məsələdən, problemdən söhbət gedir. Üslub problemlərinin daha aydın və inandırıcı açıqlanması işində tədqiqatçı irihəcmli mətnlərə ehtiyac olduğunu özünə yəqin edə bilər və bunun daha düzgün olmasına əminliklə inana bilər. Belə ki, *nasıl?* sual əvəzliyinin mətndə əvvəldə işlənərək orada nağil

olunan hadisələrin sonrakı inkişafını təmin etməsi göz qabağındadır. Burada *nasıl?* sual əvəzliyi əvvəldə, temada işlənir və uzun-uzadı nağıl olunan hadisələri, remanı tema ilə əlaqələndirir. Mətnin tema-rematik bağlanması sual əvəzliyinin də iştirakı vacibdir.

Verilmiş mətndə *nasıl?* sual əvəzliyi hadisənin çözülməsində və bununla da mətnin düzxətli inkişafında bir qrammatik vasitə kimi iştirak etmişdir.

Maks Pfyutse qeyd edir ki, cümlənin rematik elementlərinə xas olan düzgün istiqamətlik funksiyasını tək-cə mütləq işarə etmə funksiyasıyla bağlamaq olmaz. Bu, dilin özünün mahiyyətilə baş verir. Əgər nitq aktı boş artıqlıq dairəsinə dayanmırsa, bu halda danışq predmetinə yeni fikir (müləhizə) daxil edilməlidir. Bu yeni məlumatlar insan həyatı və təfəkkürünün müxtəlif sahələrindən götürülə bildiyi üçün söhbətin mövzusu ilə müxtəlif cür uyğunlaşa bilər və buna görə də məzmunca fakultativ törəmə hesab oluna bilər, amma onların cümlədə iştirakı mütləq lazımdır. Çünki rematik elementlər tematik elementlər informasiyanın məzmununu dialektik tamamlayır [80, s.238].

Bu hal elmi ədəbiyyatda, natiqlik sənətində özünü qabarıq göstərir.

Müqayisə edilən dillərə aid elmi ədəbiyyatdan bəzi nümunələrə diqqət yetirək.

Azərbaycan dilindən: Etrusk mətnlərinin oxunmasında, qədim yunan dilinə aid yad mənşəli substratın tədqiqində, pelasq, trak, troyan və digər aborijen dillərlə bağlı tədqiqatlarda Qərb dilçiliyinin uğur qazana bilməmələri *onların bu* məsələyə avro-sentrik yanaşma tərzləri ilə bağlıdır. *Onlar* regionun aborijen dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə imkan verəcək qohum dilləri düzgün təyin etməmiş, etrusk mətnlərinin dilinə açar ola biləcək dili əsasən regionun hüdudlarında axtarmışlar [26, s.5].

Türkmən dilindən: Söz düzümünün qarşılıq komponenti ro-

lunda biri-birine garaşlı bolmadyk ýoneliş düşümdäki iki söz hem gelip bilýär. *Olar* bir işlige baglansa-da, her biri işi, gymyedyňiň dürli tarapdan häsietlendirýär. Mysal üçin, *onlariň* birinjisi gymyedyňiň gönükdirilen ugruny görkezse ikinjisi *onuň* ýüze çykmagyň sebäbini, maksadyny bildirýär ýa ilkisi işiň, hereketin wagtyňy, soňkusy *onuň* ornuny aňladýar ýa da birinjisi bir zadyň kime berlenini ikinjisi ornuny aňladýar... [92]

Bədii mätndä dil vahidlärinin aktuallaşmasını (iräli çäkilmäsini) tädqiq edän V.A.Kuxarenko fonoqrafik morfem və leksik säviyyäläri tädqiq edir [72, s.15-43]. O qeyd edir ki, müxtälif dillärä aid mätnlärin tählili näticäsindä hämin mätnlärdä sinsemantik (qeyri-tammänalı, kömäkçi) sözlär daha çox işlänir. Onlar başqa nitq hissälärinä aid leksik vahidlärlä müqayisädä sayca daha çox olur.

Azərbaycan dilindä belä bir mätin parçasına diqqät edäk:

Usta Piri qızdırmalı olsa *da*, *özünü* gümrah göstärmäyә çalışırdı və adamlara täsälli və toxtaqlıq verirdi. *O*, hava açılarda şähärä gedib dincälmäkdän, quyunu tüzädän qazmaqdan, neft alacaqlarından danışırdı. *Bu* çätin günlärdä *o*, tamamilä dəyişmişdi, arabir zarafat *da* edirdi, söhbäti gülmäyә salırdı. *Hamı ona* inanırdı. *O*, *bu* adamlar *üçün* mәнәvi mäsuliyyät daşıldığını çox yaxşı başa düşür və xəstälänmәyә haqqı olmadığını *öz-özünä* tälqin edirdi: “Mägär indi, azarlamaq vaxtıdır? Nә ixtiyarım var *ki*, uzanıb, ah-zar edäm?” (M.Süleymanov. Seçilmiş әsärләri, II c., s.133) Verilmiş misalda kursivlä ayrılan sözlär V.A.Kuxarenkonun dediyini täsdiq edir.

Sinsemantik sözlär dedikdä, adätän artikllär, sözönülär, qoşmalar, bәzi zärlflär, әvәzliklär nәzärdä tutulur. Bunlar ayrı-ayrı nitq hissälärinä aid olan sözlärin işlänmäsinin tezlik lügätlärinä bu və ya digär dilin lügät fondunun az bir hissäsini tәşkil edir. Buna baxmayaraq onlar mätnin sözlärinin az qala yarisını tәşkil edir. Bədii mätndä deyktik (işarädici), sinsemantik sözlär çox

işlənir.

Mətndə iştirak edən bütün leksik vahidlər bədii vəzifənin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Mətnə sinsemantik sözlər aktuallaşır və əlavə informasiya daşıyıcısına çevrilir.

Dildə işlənən sinsemantik sözlər sırasına əvəzliliklər də daxildir. Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ünsiyyətdə rolların bölünməsinə göstərir. Amma üçüncü şəxs əvəzliyi istənilən obyektə əvəz edir. Belə halda əvəzlik konkret adın əvəzedicisi olur. Başqa sözlə, üçüncü şəxs əvəzliyi haqqında söhbət aparılan şəxsin göstəricisi olur.

Qaqauz dilində: Gabucak brak *sän* şu dünneeni, || Can dostum olaraq, sev *beni*. || Luçafêrım *bän*, şekerim, || Ol *benim* gelinim! || Göktä mercan sarayımda, || Üzyıllarca *sän* durursun, || Baştan başa okeannarda || *Sän* tek çorbacı olursun. || *Sän* bir düşgibi gözälsin, || Haliz Ayoza benzeersin. || Ama açtın yola *bän* ||Gidämäm hiç birzaman. || Üzün dä, sözün dä yalancı, || Şilêêsın *sän*, sansın, dilenci! || *Bän* diriylim, *sän* sä ölüysün, || Dondurêr *beni* senin gözün! (Minay Eminesku, s.19).

Qaqauz dilindən gətirilmiş bu şeir parçasında birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri sıx, gen-bol işlənmiş və mətnin bağlanmasına, şairin fikrinin tam açılmasına yardım etmişdir.

Mətnə əvəzlik asanlıqla semantikleşir, özünün semantik tutumunu kontekstual daxiletmə ilə əvəz etdiyi sözün mənasını zənginləşdirir. İşarə əvəzlilikləri, əslində, sıxlaşmış frazalar kimi özünü göstərir, yəni haqqında artıq danışılan zaman və məkanla uzaq olanı indi danışılacaq predmeti olan yaxından bəhs edən genişlənmiş fraza hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklərin bütün növləri müəllifin nəzərdə tutduğu fikrin həyata keçirilməsinə daxil olur. Bəllidir ki, əvəzlik öz təbiətinə görə semantik cəhətdən tam deyildir, onlar mətnin həcmi genişləndirməyərək mətnə semantikleşir və müxtəlif növ informasiya daşıyır.

Əlaqəli nitq və yazılı mətn cümlələr qrupundan ibarət olur. Müstəqil cümlələrin əlaqəli nitq təşkil etməsi üçün onların əlaqələnməsi lazımdır. Müstəqil cümlələrin əlaqə məsələləri, əlaqəli nitqin yaranması, mürəkkəb sintaktik bütövün strukturu məsələləri dilçilikdə kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə, onların strukturunda, cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsində yazıçı və publisistik funksional üslubunun, cürbəcür nitq janrlarının xüsusiyyətləri aşkar olur [85, s.3].

Müstəqil cümlələrin arasındakı əlaqələrin və onların nitq birliyində birləşməsinin anlaşılmasının redaktə işlərinin nəzəriyyəsi və praktikası üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Sintaktik üslubiyyət üslubi planda söz birləşməsi, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövü tədqiq edir. Söz birləşmələri və cümlə problemləri dilçilər tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilmişdir. İstənilən əlaqəli nitq asanlıqla müstəqil cümlələr qruplarına bölünür. Müstəqil cümlələr qrupu sinsemantik sözlərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratması ilə əmələ gəlir. Belə halda sinsemantik vasitələrin rolu olduqca mürəkkəbdir, həm də müxtəlifdir. Əvəzliliklərin çoxu qrammatik təbiətinə görə müstəqil cümlələri bağlamağa xidmət edir. Burada əvəzliliklərin sintaktik rolunun düzgün anlaşılması işi çətinləşir.

Mühakimə nəyisə təsdiq, yaxud inkar edən fikirdir. Bu da cümlələrlə ifadə olunur. Hər bir mühakimə isə müxtəlif mühakimələrdən ibarətdir. Buraya gündəlik nitq, hekayə, söhbət, mübahisə və s. daxil edilə bilər. Təfəkkür prosesində mühakimə onunla bağlı olan mühakimələr toplusunun sıx bağlılığı ilə üzə çıxır. Beləliklə, mühakimələr toplusu yaranır. Fikrin bir mühakimədən digərinə hərəkəti predikat – subyekt, predikat – obyekt və s. ardıcılığında baş verir. Subyektə keçmiş bilik və məlumat qeyd olunur, predikat fikrin hərəkətvericisi kimi çıxış edir. Fikrin bu cür inkişafı mühakiməni vahid bütövə birləşdirir. Bu

əlaqənin formal struktur ifadəsi təkrardır. Əvvəlki mühakimənin predmeti sonrakı mühakimənin subyektinə çevrilir. Bu cür struktur, inkişaf mühakimələrin ümumi geniş yayılmış tipidir. Mühakimələrin bu cür inkişafı mühakimələrin yalnız hər hansı bir elementi ilə həyata keçir, yəni sonrakı mühakimələrdə subyekt, yaxud predikatın təkrarı hər hansı bir elementin əlavəsilə mümkün olur.

Türk dilindən misal:

Eldeki imkânlarla Ankara`da böyle bir heyet oluşturmak hayli güç görünüyordu. *Bu* nedenle Maarif Vekâleti tarafından, bestelerin değerlendirilmek üzere İstanbul`a gönderilmesi önerisi ortaya atıldı. Ancak Ankara ile İstanbul arasında esen soğuk rüzgârlar *bu* çözümü siyasi cephede tartışmalı hale getiriyordu (Mehmet Altun. Özgürlük Notları, s.62).

Azərbaycan dilindən misal: Həcər Dəli Məhərrəmin bacısı idi və əslində *o özü* də qardaş oğluna müntəzəm olaraq çörək göndərirdi. Həcər gecə ikən dəstərxanı dalına alıb kəndin kənarındakı Sarı qayanın altına qoyar, çobanları Məşədi Rza isə yoxlamadan keçəndən sonra sürüsünü *o* istiqamətə aparar, Həcərin süfrəsini götürüb, eşşəyin xurcununa qoyar və Quşdangilə çatdırardı. Kənd sakinlərinin hamısı *bu* işdə çobanlara köməklik edərdilər. Keçilərin məməsinə bağlanan torbalara da çörək qoyurdular. Quşdanın atı isə elə bil dil bilirdi. *Onu* ərzaqla yükləyib qamçı vuran kimi bir başa qaçaqların yanına götürülürdü (Həmid Arzulu. Qaçaq quşdan, s.206).

Nitq-təfəkkürdə məntiqi bütövlüyün olması mütləqdir. Nitqdə mühakimələr arasında məntiqi əlaqə vardır, onlar bir-birilə sıx bağlanır. Cümlələr arasında məna əlaqəsi olmalıdır ki, bu da grammatik vasitələrlə həyata keçirilir. Nitqdə əvvəlki cümlənin hər hansı strukturunun hissəsi sonra gələn cümlədə genişlənir. Cümlələr arasında məntiqi-sintaktik əlaqə üsullarını tədqiq edən Q.Ş.Kazimov yazır: “Subyekt, obyekt və predikat ideyası cüm-

lədən cümləyə bu cür irəliləyən-irəliləyən hadisələrin bağlanması, tematik progressiyaya səbəb olur. Hər bir yeni cümlə fikir nüvəsini təşkil edən bir söz olur və belə sözlər yenini bildirir” [25, s.458].

Təkrarda cümlənin struktur əlaqəsi ifadə olunur. Bu üsulda cümlə strukturunun zəncirvari əlaqəsi əks olunur. Bunu zəncirvari sintaktik əlaqə adlandırmaq olar. Zəncirvari əlaqədə cümlələr arasında həmçinin cümlənin hər hansı bir üzvünün, yaxud da onun hissəsinin təkrarı ilə həyata keçir. Deməli, cümlələr arasında əlaqə onun struktur əlaqələrindən ibarətdir.

“Zəncirvari əlaqədə müxtəlif söz – formalardan istifadə edilir, cümlədən-cümləyə addayan sözlər sözlər müxtəlif dəyişikliyə uğrayır” [25, s.458].

Zəncirvari əlaqədə əvəzliliklərlə bağlılıq özünü bütün üslublarda göstərir. Bu, dildə geniş yayılmışdır. Bu cür struktur əlaqəlilikdə əvəzliliklər xüsusi rol oynayır. Əvəzliliklər cümlələri daha sıx birləşdirir. Əvəzliliklə birinci cümləyə bağlanan cümlə əsasən qeyri-müstəqildir.

S.Qurbanovun “Türküstan” poemasından bir parçaya diqqət yetirək: *İskəndər* dünyanı almağa çıxdı, || Önündə baş əydi, neçə şahm-şah, || Neçə xaqanları eylədi agah. || Kiçik Asiyanı keçirdi ələ, || İrakin canına saldı vəlvələ. || Üçüncü Daranı taxtından saldı, || İrani çox qanlı savaşı aldı. || Misir döyüşmədən təslim edildi, || Babil tutmağa fərman verildi. || Ordusunu Azərbaycana sürdü, || Burada səxavət, çox hörmət gördü. || Nənəmiz *Nüşabə* Bərdə hakimi, || Qarşıladı *onu* bir alim kimi. || Böyük İskəndərə ziyafət verdi, || Qızıl daş-qaşları süfrəyə sərdi. || *Bu* işdən mətəmət qaldı *İskəndər*. || Qeyrətlə *Nüşabə* göstərir hünər. || Dedi: - Anlamıram *bu* daş-qaş nədir, || *Bu* sirdir, bəlkə bir möcüzədir? || *Nüşabə* söylədi: - Böyük hökmdar, || Daş-qaş üçün səni gətirib yollar. || *Mən* qanlar tökməyi lazım bilmirəm, || Varımı-yoxumu *sənə* verirəm (S.Qurbanov. *Türküstan*, s.43)

Poemadan gətirilmiş bu mətn parçasında *İskəndər* ismi subyekt olaraq iki misrada, *Nüşabə* də subyekt olaraq iki misrada işlənmişdir. Əgər hər iki ismin işləndiyi həmin misraları mətndən çıxarsaq, mətndə anlaşılmazlıq meydana gələ bilər. Çünki həmin isimlərin işləndiyi misralar müvafiq olaraq bütöv mətn parçasını zəncirvari bağlamışdır. Burada birinci on misra bir mürəkkəb sintaktik bütövdür. İkinci misra *önündə* sözü ilə başlanır və *onun önündə* də ola bilər, bu mənə *önündə* sözünün üçüncü şəxs mənsubiyyət bildirməsi ilə əlaqədar *onun* şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal forması düşmüşdür. Birinci misranı atsaq, mürəkkəb sintaktik bütövdə anlaşılmazlıq yaranar. *Nənəmiz Nüşabə Bərdə hakimi* misrası ikinci mürəkkəb sintaktik bütövdə əsas subyekt ifadə edir, ondan sonra gələn üç misra *Nənəmiz Nüşabə* misrası ilə zəncirvari bağlıdır, həmin misranı atsaq, bu mətndə də tema-rematik bağlılıq pozular. *Bu işdən mat-mətal qaldı İskəndər* misrası və ondan sonra gələn üç misra, *Nüşabə söylədi* misrası ilə başlanan və ondan sonra gələn üç misra başqa bir sintaktik bütöv təşkil edir. Bu sintaktik bütöv də əvvəlkilər kimi izah olunur.

Beləliklə, mürəkkəb sintaktik bütövlər, adətən, tema-rematik əlaqə prinsipinə görə bağlanır və burada zəncirvari bağlılıq özünü büruzə verir. Bu mətndə *o* şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərək işlənmiş formasına da yer verilir. Bəzi dilçilər şəxs əvəzliyinin yiyəlik hal formasında işlənməsini yiyəlik əvəzliyi hesab edir. Biz isə şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal formasını onların yiyəlik hala məxsus yiyəlik bildirməsi kimi qəbul edirik. Şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halda işləndikdə *o*, isimlə söz birləşməsi düzəldir və bununla da mətnin bağlanması iştirak edir. Yiyəlik halda olan şəxs əvəzliliklərinin mətni bağlama xüsusiyyəti şəxs əvəzliyinin xalis formada işlənilib mətni bağlama xüsusiyyəti ilə səciyyələnir.

Türkmən dilindən misal: Köpetdağıñ eteqini sırıp barıyan

otlı gündogara bakan süynyərdi. *Onuñ günorta tayi* belentli-pesli üznüksiz dag, etegi baýırlık bolup, demirgazyk-gündogar tayy Qaraguma bakan ýaýnap gidýən üznüksiz çöldi. (B.Kerbabayew. Nebitdag, s.300). Burada ikinci cümlədə *onuñ günorta tayi* söz birləşməsində *o* III şəxs əvəzliyi birləşmə daxilində işlənilib ikinci cümlənin birinci ilə zəncirvari əlaqəsinin yaranmasına xidmət etmişdir.

Deməli, şəxs əvəzliləri yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edib söz birləşməsinin birinci tərəfini təşkil edir və sintaktik bütövün bağlanması iştirak edir. Şəxs əvəzliləri yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etdikdən sonra mübtədə-tamamlıq, mübtədə – mübtədə, tamamlıq-tamamlıq, mübtədə – zərflik bağlılığının əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Şəxs əvəzlilərinin hamısı yiyəlik bildirən qrammatik şəkilçi qəbul edib mətni bağlaya bilir: mənim, sənin, onun, bizim, sizin, onların şəkliində.

Türkmən nəsr əsərlərindən bir misal gətirmək yerinə düşər: Uly Balkanıñ guşluk-gündogaryndaky giñ meýdan onlarça kilometre ýaýraýardy. *Şol* meýdanýñ esasy düz şorluk bolup, ýagyn-dan emele gelen suw wagty bilen siñmeyäni, guruganlyk bolanda salgym göterýäni üçin, bütin gözýetim parahat deñiz ýaly hemişe ýalpyldap ýatýardy. Deñiz ortasynda peýda bolan ada ýaly uzakdan seleñlöp görünýən Nebitdag ýolagçynyñ ünsüni özüne çekýärdi. *Ol* dag adyna eýe bolsa da, dag dierlik dag, gum dierlik gum bolman, beyikli-pesli baýyr-laç bolup, uzakdan garañda giñ depə çaly m edýärdi. Emma *onuñ* giñligi iki-üç kilometre uzaýardy. Onda owunjak daş-da bardy, toýun – da bardy, Garagumdan göçüp gelen çäge – de bardy, belent yerlerinde bolsa çaly mtyk gotur daşlar xeşerlenýärdi (B.Kerbabayew. Nebitdag, s.5).

Bu mətn parçası əslində iki sintaktik bütövdən ibarətdir. Birinci sintaktik bütöv iki cümlədən ibarətdir. Birinci cümlədə *meýdan* subyekti haqqında məlumat ikinci cümlədə genişlənir,

ikinci cümlə birinci ilə *şol* işarə əvəzliyi vasitəsilə bağlanır. İkinci sintaktik bütövde *Nebitdag* subyekti haqqında söhbət gedir. Sonra gələn cümlələr *ol, onun, onda* sözlərilə, yəni işarə və şəxs əvəzliyi kimi işlənən əvəzliliklə birinci cümlə ilə bağlanır və *Nebitdag* haqqında oxucuya əlavə məlumat təqdim edir. Mətnin bu cür möhkəm qanun və qayda ilə qurulması, əlbəttə, türkmən ədəbiyyatının klassiki B.Kerbabayevin üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Əvəzlik zəncirvari əlaqə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nitqin bütün üslublarında işlənir. Bu cür əlaqənin təşkilində əvəzliyin müxtəlif növləri iştirak edə bilər. Mətnə sintaktik bütövlərin zəncirvari bağlanmasına aşıqların yaradıcılığında da xüsusi diqqət verilir. Bu cəhətdən Aşıq Ələsgərin “Nədi” rədifli müxəmməsi xüsusi diqqətə layiqdir: Kalvayı, fəhm elə, gör, || Bu gələn insandı, nədi?! || Ay qabaq şölə verir, || Mehridirəxşandı, nədi?! || Dərdlərə dərmandı, nədi?! || Gözləri canım alır, || Afəti-dövrandı, nədi?! || Huridimi, pəridimi, || Mələkdi, qılmandı, nədi?! (Aşıq Ələsgər, II c., s.63). İrihəcmli müxəmməsdən gətirilmiş bu mətn parçasında *nə?* sual əvəzliyi çox böyük şair məharəti və ustalığı ilə hər bir misranın sonunda verilir və bütöv mətnin bağlanmasına xidmət edir. Burada mübtəda-mübtəda əlaqəsi özünü göstərir. Klassik aşıq ədəbiyyatının ən yüksək səviyyəli şeir nümunəsini Aşıq Ələsgər yaratmışdır. Bu cür mükəmməl yazılmış poeziya nümunələri bir çox şairlərimizin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Belə ustad şairlərimizdən biri də M.P.Vaqifdir. M.P.Vaqifdən belə bir qoşmaya nəzər yetirək:

Başına döndüyüm, toy adamları, || *Siz* də deyin: toya gələn oynasın. || Adını demərəm eldən ayıbdır, || Filankəsin qızı filan oynasın (M.P.Vaqif. Seçilmiş əsərləri, s.57). Bu qoşmada birinci misradan sonra *siz* şəxs əvəzliyi ilə başlanan misra birinci ilə həmin əvəzlik vasitəsilə bağlanır. Sintaktik bütövde belə zəncirvari

bağlılıq özünü publisistikada da göstərir.

Türkmən qəzet dilindən belə bir mətn parçasına diqqət yetirək: Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedowyň ata Watanymyz Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana parasatly we öndengörüjilikli ýolbaşçylyk etmegi netijesinde 2008-nji ýylda hem ýurdumyzyň halk hojalygynyň ähli ugrunda haýran galdyryjy belent sepgitlere ýetildi. *Bu* gazanylan üstünlük ýurdumuzda ylmyň, bilimiň, milli medeniýetiň, sungatyň döwrebap ösdürilmegi bilen sazlaşukly ýola goýuldu. (“Türkmen dili” gazet, 7ýanwar, 2009-nju ýyl).

Bu mətndə birinci cümlə ikinci ilə *bu* işarə əvəzliyinin vasitəsilə bağlanmışdır.

Mətnin əvəzlilər vasitəsilə zəncirvari əlaqələnməsi eyni zamanda natiq nitqində, söhbətində də özünü qoruyub saxlamalıdır. Əgər bu qanunauyğunluğa əməl edilməzsə, nitqdə naqislik əmələ gələ bilər, oxucu, həm də dinləyən üçün qaranlıq qalar və onların sualı meydana çıxar.

Q.Y.Solqanik qeyd edir ki, müstəqil cümlələr arasında zənciri əlaqə üçün əvəzlilər sintaktik funksiyada istifadə olunur və əvvəlki cümlədə olanı əvəz etmək üçün işlənir. Bu funksiyada işlənən əvəzlik “şəxs əvəzliyi” növünə aid oluna bilməz, daha düzgünü onu işarə əvəzliyi hesab etməkdir, çünki o, əvvəl adı çəkilən predmeti göstərir. Bəzən bu əvəzlilər anafirik adı altında qeyd olunur. Bu məqamda üçüncü şəxs əvəzliyi mənşəyinə görə işarə əvəzliyi ilə bir növ qohumdur [85, s.71].

O, onlar əvəzliyi şəxs-işarə (anafirik) əvəzlik adlandırılma bilər. Bu əvəzlilərlə əmələ gələn zənciri əlaqə mahiyyətə leksik təkrarla ifadə olunan zənciri əlaqəyə yaxınlaşır. Sintaktik baxımdan burada tam eynilik var, bircə fərq vasitə fərqi. Belə halda təkrarı göstərən leksik vahid əvəzində əvəzlik işlənir.

Mübtədə-tamamlıq zənciri əlaqədə tamamlıq funksiyasında şəxs-işarə əvəzliyi işlənir.

Türkmən dilində: Nebitdaga golaýlanda, onuñ ýapylaryna gonan möxnet çelekler, kərhanalaryñ uzyn turbalary ilki bilen göze kaklyşýardy. *Onda* buptrest, promysel uprawleniesi, buraw kontorları, promysel sehleri, ussahanalar, bazalar, nebitçileriñ kluby hem ençeme edaralar bolup, işçi şəherciginiñ keşbine eyelik edýardi (B.Kerbabayew. Nebitdag, s.6).

Bu sintaktik bütövdə birinci cümlə ikinci ilə *o* şəxs-ışarə əvəzliyi ilə bağlanmışdır. Zəncirvari əlaqədə sintaktik bütövün ikinci aydınlaşdırıcı hissəsində əvvələ çıxarılmış tamamlıq məna yükü daşıyır və cümləni sıxı birləşdirir. Əgər şəxs-ışarə əvəzliyi ikinci cümlənin əvvəlində gəlməzsə, ikinci cümlənin mənası anlaşılmaz olardı.

Azərbaycan dilində: Qarşıda vaxtilə bu geniş, yaşıl düzənlərə hakim olan bir qəbilədən bircə nəfər qalmışdı. Bu, onların başçıları idi. Aylarla qəbilə ağsaqqalları ilə çılğın mübahisələrdən sonra hamını qaldırıp bu məşum döyüşə gətirən başçı. *Onu* qəsdən öldürməmişdilər. *Onu* bəlkə də dünyada ən ağır cəzaya – öz xalqının sonunu görməyə məhkum etmişdilər (Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı, s.215); Ucsuz-bucaqsız qoşunun içindən aleman tayfalarının başçıları Velamir, Teodemir, Videmirin bayraqları dalğalanırdı. *Onları*, bu qorxubilməz barbarları beləcə asanlıqla ram edən və qabağına qatıb istədiyi döyüşə aparən bu qıyıqgöz şərqlinin gücü nədədir? (Əlisa Nicat Qəbilə başçısı, s.167); Atilla darvazadan çıxanları görmüşdü. Yalnız bundan sonra o çadır qurulmasına əmr verdi (Əlisa Nicat. Yenə orada).

Mübtədə-tamamlıq zənciri əlaqə növünə publisistikada geniş yer verilir: İrənin beynəlxalq qurumların tələblərinə cavab verməməsi bu ölkəyə qarşı hərbi əməliyyatlar ehtimalını artırır. *Bunu* anlayan rəsmi Tehran ehtiyat tədbirləri görməyə başlayıb.

Bir çox cümlələrdə əlaqə tipi olaraq mübtədə-mübtədə bağlılığından istifadə olunur.

Qaqauz dilində: Bän büünädan boba nasaatını basmadım.

Hem güjenmeerim – kaybetmedim. *O* en zoor vaxıtlarda da, şükür, bir dilim toprajıktan, anı var bir laf, bükük ta mülk düzamedim, ama uşakcıklarım nası-nijä çıplaklık, beki, çektilär, ama aaçlıktan birini kaybetmedim (Nikolay Babogly. Bucyak ecelleri, s.15); - olmaz, kızım, allah üstümüzdä yazılarda da nişannı ki uşaklar düşeer analarını hem bobalarını seslesinnär. *Bu* işlär, kızım, diil bendän başlantısı (Nikolay Babogly. Bucyak ecelleri, s.58).

Hər iki sintaktik bütövde ikinci cümlələr birinci cümlələrə işarə əvəzlilikləri (*o*, *bu*) ilə bağlanmışdır. Hər iki əvəzlilik adlıq haldadır. Deməli, burada mübtəda-mübtəda bağlılıq tipi özünü göstərir.

Azərbaycan dilindən daha bir misal: Gələnləri *Ardepix* qarşıladi. *O*, atdan düşmədən yuxarıdan aşağı bu qırmızı haşiyəli uzun qara mantiya geymiş, boyunlarından gümüş xaç asılmış solğun sifətli adamları süzüb: - Nə var? – dedi və dönüb latın dilini bilən yavərlərindən birinə baxdı (Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı, s.167).

Zənciri əlaqənin geniş yayılmış struktur tiplərindən biri də tamamlıq-tamamlıq tipidir.

Türk dilindən misal: Ne yapabilirdi babalığı? Ömrünü bu huysuz, bu kaba pis ihtiyarın yarı kapatmalığına harcayaraq değıldi ya kendisi? (Dünya cümbüşü, s.61).

Türkmən dilindən misal: Soñ bular ol iki *fritsi* alyp tokaýa urup gitdiler. Patap ata ýol başlap *bulary* iñ ýakun ýol bilen geçälgä eltdi (Ata Gowşudow. Saylanan eserler, tom 1, Mähri-Wepa, s.53).

Zənciri əlaqə mətnədə üslubi səciyyə daşıyır və təkrardan qaçmağa şərait yaradır. Zənciri əlaqədə bir tərəfdən əvvəlki cümlənin bir üzvü əvəz edilir, digər tərəfdən isə hadisə, mətn inkişaf edir, genişlənir. Bununla da mətnə yeni fikirləri ifadə edən sözlər daxil edilir.

Zənciri əlaqədə cümlələri bağlamaq üçün işarə əvəzliliklərindən geniş istifadə olunur, onlar mətnin müstəqil cümlələri arasında əlaqə yaradır. İşarə əvəzliliklərindən *bu* əvəzliyi mətndə müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda xüsusi rol oynayır. *Bu* əvəzliyi müstəqil deyil, birinci cümlənin təkrar olunan isminin qarşısında gələrək onun təyini olur.

Qaqauz dilindən misal: Yaamur artık yaamazdı, sadäkörpü altında su koyunnarlan karışık şarıldardı, sürü da hep azalırdı. Yoktu *bu dinnik* hem zeetli insanda kuvet durgutmaa *bu kuduz* hayvannarı gebertmektän (N.Baboglu. Bucjak ejelleri, s.113).

Azərbaycan dilindən misal: Yer sinəsini insanlar üçün açıb. *Bu* səxavətin müqabilində isə o, insanlardan heç nə ummur. İstədiyi olsa-olsa, övladlıq borcu, insanlıq və cəmiyyətin yaratdığı insanlıq qanunlarının qorunmasıdır. İnsan övladı *bu* qanunları necə tapdalayacaq və qanunları tapdalayacağıının cəzasını necə alacaq? *Bu*, artıq yer üzərində təşəkkül tapmış həyatın öz işidir (H.Mirələmov. Vicdanın cəzası, s.110)

Verilmiş birinci misalda *bu dinnik*, *bu kuduz* birləşmələrində *bu* işarə əvəzliyi mətndə əvvəldə verilmiş ismin təkrar olunmasını aradan qaldırmışdır. İkinci misalda da *bu* işarə əvəzliyi sintaktik bütövdə təkrarların aradan qaldırılmasına xidmət etmişdir.

İşarə əvəzliyi mətndə iştirak etmiş ismin təkrar olunmasını aradan qaldırır. Əgər hər bir halda əvəzliliklə əvəz olunan üzv əvəz edilmədən işlənsə, mətndə təkrar yaranar, mətn isə yeknəsək (monoton) olar. Ona görə də dildə qənaətli və rahat əlaqə vasitəsi yaranmışdır. Əvvəlki cümlənin əsas sözü təkrar olunur, qalanları isə *bu* əvəzliyi ilə əvəz olunur.

Azərbaycan dilindən misal: Külək Dədə Günəş dağının ətəyinə sığınmış Köydərə kəndini neçə gündən bəri üzük qaşı kimi araya almış düşmən qəzəbi kimi ulayır, qayalardan, daşlardan sivişib tükürpərdən səslər çıxarırdı. Ancaq ağsaqqallar məclisinə yığışan Mərmər qəbiləsinin sifətləri kömür kimi qaralan kişi-

lərinin qəlbində tüğyan edən hisslər bu küləkdən də qorxunc idi (Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı, s.160).

Bu mətndə birinci cümlənin əvvəlində gəlmiş *külək* sözü haqqında deyilənlər, təyinlər ikinci cümlədə *bu* əvəzliyi ilə verilir. Əvəzlik sonrakı cümləni əvvəlki ilə zənciri bağlayır, mətndə bir yüngüllük, aydınlıq yaradır. Burada əsas söz *külək* sözüdür.

Əvəzliklə zənciri əlaqədə *bu* əvəzliyi təyin rolunda işlənir. *Bu* əvəzliyi təkcə əvvəldə adı çəkilən əşyaya işarə etməklə anaforik əlaqə yaratmır, həm də əvvəlki cümlənin bir üzvünü əvəz edir. Əvəzliklə zənciri əlaqədə *bu* əvəzliyi bir çox hallarda cümlədə təyin rolunda çıxış edir və publisistikada gen-bol işlənir.

Türk dilində: Karargâhta çevremizi saran yaralılar bizi sedyeci sanyorlardı. *Bu* yaralıların iniltisi dayanılır gibi değildi. Onlara tek söyleyebildiyimiz, sedyecilərin yolda olduğu idi (Vehbi Vakkasoğlu. Bir dastandır Çanakkale, s.286).

Azərbaycan dilində: Maraqlıdır ki, Cəbeçi bacıların “Klasik Mərmər” adlı şirkəti yalnız Azərbaycanda yay evi və yay restoranı tərtibatı kimi işlərlə məşğul olmaqla kifayətlənmir. Dünyanın başqa ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə *bu* şirkət tarixi memarlıq abidələrinin bərpası işlərinə cəlb olunur, *bu* səbəbdən də onların xidmətindən istifadə etmək çox baha başa gəlir. *Bu* şirkət ildə 30 min kvadratmetr mərmər işləri görür. Sifarişləri isə əsasən tarixi hamamlar, məscidlər və sair abidələrin bərpa işləri olur. Hazırda şirkət Rusiya və Mərakeşə mərmər plitələrin ixracı ilə məşğuldur (Azadlıq qəzeti, 11.VIII. 2010)

Verilmiş misallarda publisistikada və qəzet dilində *bu* işarə əvəzliyinin mətndə zənciri əlaqə yaratması özünü göstərir. “Azadlıq” qəzetindən götürülmüş həmin mətndə *bu* işarə əvəzliyi üç dəfə işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci abzasın *bu* işarə əvəzliyi ilə bağlanması redaktə, yaxud məqalə müəllifi-

nin nöqsanı hesab oluna bilər. Belə ki, ikinci abzasın mətn quruluşu bunu deməyə imkan verir.

Deməli, mətn strukturunun düzgün başa düşülməsi və anlaşılması mətn tərtibçiləri, həmçinin redaktə işi ilə məşğul olanlar üçün vacib şərtlərdəndir.

Mətnə cümlələrin zənciri əlaqəsi təkcə mətnin bağlanması deyil, həmçinin öndəki cümlədə söylənilən fikrin genişlənməsi, şərh və qiymətləndirilməsi üçün lazımdır.

Bu işarə əvəzliyi ilə bağlanma əlaqəsinin iki növü dildə daha geniş yayılmışdır: əvvəlki cümlə mübtədə, əvvəlki cümlə tamamlıq (zərflilik): İranın beynəlxalq qurumların tələblərinə riayət etməməsi *bu* ölkəyə qarşı hərbi əməliyyatlar ehtimalını artırır. *Bunu* anlayan rəsmi Tehran ehtiyat tədbirləri görməyə başlayıb. Artıq hərbi zavodların Tehrandan çıxarılması prosesinə başlanılıb (Azadlıq qəzeti, 11.VIII.2010). Bu misalda birinci cümlə mübtədə, ikinci cümlə tamamlıq strukturuna malikdir.

Bədii əsərlərdə də abzasların ayrılmasında mətni əlaqənin düzgün başa düşülməməsi abzas səhvinə yol açır.

Qaqauz dilində bədii ədəbiyyatdan belə bir misala diqqət yetirək: Bu körpü başında işlər oldular okadar ansızdan hem çabuk biri-biri ardına ki zavalı yolju insannar korkudan hem aaz açmasından bulamadılar ara kendilerininə düşünsünär. (N.Baboglu. Buçjak eçjelleri, s.116). Bu mətn parçası əvvəlki cümlənin mənası ilə bağlıdır. Burada abzas verilməsi mətn strukturuna baxımından qüsurludur. Həmin cümlə əvvəldə gələnə bir abzasda verilməli idi.

Zənciri əlaqədə ikinci cümlənin sinonim sözlər və birləşmələr əvvəlki cümləni bütöv şəkildə və ya onun hissəsini əvəz edir. Adətən bu sözlər geniş mənalı isimlərdən ibarət olur. İkinci cümlədə əvvəlki cümlənin xəbərinin məna və məzmununu da ifadə oluna bilər. Əvvəlki cümlə ilə əlaqə ikinci cümlənin əvvəlində gəlir.

Türkmən dilindən misal: Uzun öten ağşam gurt çalyp ot-yrka, ilerden bir dag ýaly gara bulut abanyyp turupdu. *Bu gara bulut* uzyn gijä dien ýaly milaýymlyk bilen ýagdy. Ertesi, howa biraz bulutlaşyp, salkyn şemal öwsüp durdy. *Bu ýagşa* otlaryň ýüzleri suwlanyp, dürli güller açylyşyp, bahar ýaňy başlaýan yaly boldy (H.Derýaýew. İkbal, s.23)

Birinci cümledä, adätän, mürakkəb söyläm olur, burada bir neçä faktdan söhbät gedir. Cümlenin ümumiləşmiş mənası elə bil ikinci cümlenin mənasına keçir və bu, *şu* əvəzliyi ilə daxil edilir və geişlənir:

Qöröglü sözünü tamam etdi: - Asyl şular ýaly bir zat bolandyr – la ýogsam adam baryny gyran – jyrama salasyň ýok axyry (Qörögly, s.105); Üstleri ýükli düyeleri, arabalary ýola salyp goýbermek örän aladaly boldy. Köp wagıt aldy. *Şu* wagalaň-şagalaňyň içinde Durdy Jemala iki gezek duşdy. (B.Seýtäkow. Bedirkent, s.30)

Əvvəlki cümledä bir qayda olaraq fakt ifadə olunur, sonrakı cümledä isə onlar qiymətləndirilir. İkinci cümledä gələn *bu*, *şu*, *şol* işarə əvəzlilikləri mübtədə, yaxud cümlenin tamamlığı olur.

Bu, *şu*, *şol* əvəzlilikləri mətndə mübtədə, yaxud tamamlıq rolunda bir yox, bir neçə əvvəlki cümlələrdəki fikri əvəz edə bilər. Bununla da bütövlükdə əvvəldə gələn parçaya aid ola bilər.

Türkmən dilində: Qurbanməmmət serdar demirgazyk-günbatara garap, aşagyndan sypyp baryan atyň jylawyny gowşatdy. Oýly-beýikli, doň meýdanyň garyny pytradyp, dor at ok ýaly süynüp gitdi. Kakabaý bilen elli atly han bilen jylaw deňläp batýardylar. Beýlekiler sozanguýruk bolup, olarıň yzyna düşpüdiler. *Bularyň* bolup baryşlary daşyndan seredeniňde ýüzi kirlän garly meýdanyň içinden süynüp barýan äpet hiyaly ajdarhany göz öñüne getirýärdi. (Seýtäkow B. Bedirkent, s.104)

İşarə əvəzlilikləri ilə əmələ gələn zənciri əlaqə tipi şəxs əvəzlilikləri ilə yaranan əlaqədən fərqlənir. Şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə

olunan əlaqə tipi ilə işarə əvəzlilikləri ilə yaranan əlaqə tipinin oxşar cəhəti odur ki, hər ikisi anaforik əlaqədir. Amma onlar arasında ciddi bir fərq mövcuddur. Belə ki, şəxs əvəzlilikləri əvvəlki cümlənin yalnız bir üzvünü əvəz edir. İşarə əvəzlilikləri ilə yaranan zənciri əlaqədə vəziyyət tam başqadır. Bu sonuncular cümlənin təkcə bir üzvünü deyil, əksər hallarda bir və ya bir neçə cümləni, hətta bütöv bir abzası da əvəz edib sintaktik bütövdə əlaqə yaranmasına xidmət edir.

Türkmən dilindən: 1. Qıç öylən wagtlary bolany üçin bazarda adam kəndi. Bazara giren erinde iki tarapyň demirçileriň, galyçylaryň dükanydy. Bu dükandar iki-üç ýüz metre çenli uzalyp gidýärdiler. Şunça meýdany tutup oturan örän kən demirçiler yzyny üzmən çekiçlerini sandallara urýardylar. Bulardan çykýan agyr ses bazaryň depesinde ýaňlanyardy. Bu erde gep-gürriň eşidilmeyärdi (B.Seýtäkow . Bedirkent, s.346).

Türk dilindən: En güç durumlara düşdüğü zaman bile, vaktiyle esirgememiş olduğu yardımları sayesinde zenginleşen kişilere bir kere bile baş vurmadı, onurluydu. Onlar da nedense anlayış göstermezlerdi. (Dünya cümbüşü, s.36)

Burada verilmiş birinci sintaktik bütövdə zənciri əlaqə işarə əvəzliyi, ikici də isə şəxs əvəzliyi (*onlar*) vasitəsilə həyata keçirilir. Birinci misalda *bu* işarə əvəzliyi dükandar haqqında daha geniş fikri, *şunça* əvəzlik sözü meydanı, *bulardan* isə daha geniş məlumatı əvəz edir. Amma ikinci misalda *onlar* əvəzliyi yalnız *kişileri* (tamamlığı) əvəz etmişdir.

Biz yuxarıda, ümumən oğuz ədəbi dillərində aktiv işlənən əvəzliliklərin mətnyaratma xüsusiyyətləri üzərində dayandıq. Əvəzliliklərin arxaik formaları, həmçinin dialekt və şivələrdəki formaları da öz ədəbi dil formalarına xas olan semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Arada nəzəri cəlb edəcək bir fərqli işlənmə xüsusiyyəti yoxdur.

Zənciri əlaqələrin təhlili göstərdi ki, əlaqə üsulundan asılı

olmayaraq onların sintaktik mahiyyəti eynidir. Burada birləşən cümlələrin struktur əlaqəsindən söhbət gedə bilər. Bütöv mətndə müstəqil cümlələr arasında möhkəm struktur əlaqəsi mövcuddur: mübtədə-tamamlıq, tamamlıq-mübtədə və s. Bu tip əlaqələr zənciri əlaqələrin bütün tiplərində özünü göstərir. Onların konkret ifadə vasitələri müxtəlif ola bilər.

Beləliklə, şəxs, işarə və sual əvəzlilikləri mürəkkəb sintaktik bütövün, ümumiyyətlə, əlaqəli mətnin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Onlar mətnin hissələrini birləşdirməyə, mətnin inkişafına, təhkiyənin həyata keçirilməsinə yol açır və bu vəzifələri yerinə yetirirlər. Mətnin əvəzliliklərlə əlaqələnməsi bütün janrlara və üslublara xasdır.

Zənciri əlaqə elmi üslubda da geniş tətbiq olunur. Əvvəldə irəli sürülən dəlillər sonra gələn fikir inkişafı ilə açılır, təsdiq olunur və elmi sübut həyata keçirilir. Bu deyilənləri sübut etmək üçün aşağıda verilən mətnə diqqət yetirək:

“Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu, daha çox müxtəlif ekstralingvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralingvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Belə ki, terminlərlə də, digər sözlərdə olduğu kimi, tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas elmi-texniki faktların nəzəri dərki öz əksini tapır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sahəsinin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır. Terminlər və onların mahiyyəti, eyni zamanda bütövlükdə terminologiya onun köməyi ilə yaranan elmi nəzəriyyə, qanun və texnikanın vacib bir elementi kimi özünü göstərir” [27, s.23].

Elmi ədəbiyyatdan götürülmüş bu mətndə əsas obyekt terminlərdir. Mətndə termin haqqında əvvəldə verilmiş elmi fikir mətn boyu aydınlaşdırılır və oxucuya bu sahədə elmi bilik verir,

özü də zənciri əlaqə üçün ən yaxşı nümunə hesab oluna bilər. Bu da əsər müəllifinin üslubunun kamilliyinə əyani sübutdur. Elmi əsərlərin təhlilində və qiymətləndirilməsində müəllifin elmi üslubunun nəzərə alınması vacib şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, makromətnin tərkib hissələrinin bağlanması başqa vasitələrlə yanaşı formal əlaqə vasitələrindən biri olan bir sıra əvəzliliklərin, o cümlədən də sual və işarə əvəzliliklərinin xüsusi rolu vardır.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Makromətnin xüsusiyyətlərini sadalayın.
2. Makromətni bağlayan əvəzliliklərin işlənməsinə dair bədii ədəbiyyatdan misal-cümlələr seçin.
3. Bir makromətn seçin və orada əvəzliliklərin rolunu izah edin.

3.3. MİKROMƏTNİN YARANMASINDA ƏVƏZLİLİKLERİN ROLU

Yuxarıda qeyd etdik ki, mətn termini altında bir cümlə, cümlələr toplusu, bir oçerk, hətta iri bir roman nəzərdə tutulur.

Mətnin tədqiqi işini asanlaşdırmaq məqsədilə onu tərkib hissələrinə bölmək olar. Mətn yaranmasında iştirak edən formal əlaqə vasitələrinin, burada isə əvəzliliklərin rolunu üzə çıxarmaq üçün makromətni hissələrə, müstəqil və əlaqəli mikromətnlərə bölmək zəruridir. Deməli, mikromətn makromətnin müstəqil və əlaqəli hissəsi hesab olunmalıdır. Mikromətn cümlədən böyük, makromətnədən kiçik əlaqəli cümlələr birliyidir. Bu cümlələr birliyi olaraq tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutulur [29, s.27].

Tabeli mürəkkəb cümlələrdən bir çoxunda budaq cümlələr baş cümləyə sual və işarə əvəzliliklərinin vasitəsilə bağlanır. Bu

münasibətlə Ə.Ə.Xəlilov yazır: “Əvəzlilər öz leksik mənalərini itirmədən istər baş və budaq cümlələrin qrammatik cəhətdən bağlanmasına, istərsə də müstəqil cümlələr arasında məzmun və quruluşca əlaqə yaratmaqda yaxından iştirak edir. Bu, hər şeydən əvvəl əvəzlilərin bir nitq hissəsi kimi ümumilik və mücərrədlik bildirməsi ilə əlaqədardır. Cümlə içərisində çıxış edən əvəzlik daxili məzmunu, real mənaya malik olmadığından çox vaxt budaq cümlə ilə ayrıca müstəqil cümlə vasitəsi ilə aydınlaşdırılır, konkretləşdirilir. Buna görə də tərkibində əvəzlik olan cümlə onu aydınlaşdıran cümlə ilə sıx əlaqədə olur” [20, s.67-68].

Deyktik elementlərin mətnyaradıcı rolunu A.Məmmədov tədqiq edərək göstərir ki, mətnin bağlanmasında iştirak edən əvəzlilər bir-birlərinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə aid işarələr münasibətini yaradan işarə funksiyalarına malikdir. Bütün deyktik elementlər, o cümlədən, həmin funksiyada çıxış edən əvəzlilər mətn çərçivəsində əvvəlki kontekstə (anafora) və respektivə (katafora) işarə funksiyalarına və yeni-köhnə informasiya qarşıdurması yaradılmasında əlaqələndirici rol oynayır. Mətnin konkret vahidinin əvvəlki kontekstlə əlaqə momentinin əhəmiyyəti vardır. “Bu cür əlaqə tipi sonrakı formanın məzmununun əvvəlki formalardan birində daha tam şəkildə açıqlanmasını təmin edən anafora adlanır. Bu hadisə zamanı “keçmiş” baxış, yəni mətn elementinin məlum xüsusiyyət və keyfiyyətləri tərəfindən səciyyələndirilməsi həyata keçirilir” [29, s.42-43].

Anafora mürəkkəb sintaktik bütövdə (mikromətdə) bütövün struktur komponentləri arasında xüsusi spesifik münasibətlər yaradır və mətn parçasında müxtəlif semantik əlaqələr özünü göstərir.

Qaqauz dilindən misala diqqət yetirək:

Aftalarlan düşünərdim, nicə taa iy ləəzım oldurmaa bu ya-

zinkı otpuskamı da başa çıxarayım aaramayı (N.Baboglu. Legendanın izi, s.36)

Türkmən dilindən misal: Dagyñ yüzünde inçe çuññur ýodalar bolar, Hasan han şol ýodalarıñ birine düşüp, öñüni başlap gaçıberdi (Görogli, s.356).

Burada verilmiş mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri *nicä* sual və *şol* işarə əvəzliyinin köməyi ilə əlaqələndirilmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayan vəsitə olaraq işarə və sual əvəzliliklərindən istifadə olunur ki, bu da tabelilik əlaqəsinin yaranmasına xidmət edir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin bağlanması təklidə xidmət edən əvəzliliklər Ə.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, dilçilik ədəbiyyatında əksər hallarda “nisbi sözlər” adlandırılır. Əgər həmin əvəzliliklər tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində cümlük şəkildə, yəni korrelativ işlənsə “əlaqələndirici sözlər” adlandırılır. Bu sonuncu halda budaq cümlənin tərkibində sual əvəzliyi, baş cümlənin tərkibində isə işarə əvəzliyi işlənir [87, s.7-8].

Hər iki hala, yəni Ə.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi “nisbi sözlərin”, həm də “əlaqələndirici sözlərin” iştirakı ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə misal verək:

a) Kim xalqın mənafeyinə zidd getsə, məndən aman gözləməsin (H.Mehdi. Qara daşlar); Kim onun buyruğuna əməl etməsə, dar ağacından asılacaq (Koroğlu); Kimin ki ağı var, bu qaydada yaşayır (M.İbrahimov. Böyük dayaq); Kim ki iş üstündə ürək əridir, // Gülşənə döndərir boz çölləri... (S.Vurğun. Aygün)

b) Kimə ki, məktub gəlirdi, o hədsiz dərəcədə sevinirdi; Kimin ki əlində ixtiyarı var, nə desə doğrudur. Kim ki məzlumdur, nə desə, yalandır (M.Cəlal. Yolumuz hayandır).

Bu misal-cümlələr Ə.Abdullayevin tədqiqatından götürülmüşdür [2, s.175].

Burada *a* bəndində verilmiş misallarda *kim* sual əvəzliyi

təkliddə işlənib baş və budaq cümlənin bağlanması xidmət etmişdir. Birinci və ikinci cümlədə *a* bəndində *kim* sual əvəzliyi adlıq halda işlənmiş, üçüncü və dördüncü cümlələrdə *kim* əvəzliyi *ki* bağlayıcısı ilə birləşərək *kimin ki*, *kimə ki*, *kim ki* formasında işlənmişdir. Deməli, *kim* sual əvəzliyi adlıq, yiyəlik və yönlük hallarda gəlib *ki* bağlayıcısı ilə yanaşı işlənmişdir. Bu cümlələrdə *kim* sual əvəzliyinin təkliddə adlıq halda gəlməsi və onun hal formalarında *ki* bağlayıcısı ilə işləməsi onun funksiyasında heç bir dəyişiklik yaratmayıb. Amma Ə.Xəlilov *kim* sual əvəzliyinin bu məqamda işlənməsini əsas tutub onu “nisbi söz” adlandırmışdır və belə qəbul edən dilçilərə haqq qazandırmışdır.

B bəndində verilmiş misallarda *kim* sual əvəzliyi *ki* bağlayıcısı ilə gəlib budaq cümləni baş cümləyə bağlayır, baş cümlədə *o* işarə əvəzliyi işlənir. Birinci cümlədə baş cümlənin mübtədası işlənmiş, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə düşmüşdür. Bu sonuncu cümlədə baş cümlənin mübtədası ehtiva olunur. *B* bəndində verilmiş tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən əvəzliyi Ə.Xəlilov “əlaqələndirici söz” olaraq qəbul edir.

Burada *a* və *b* bəndlərində verilmiş misal-cümlələrdə əvəzliyinin funksiyasında heç bir fərq yoxdur. Hər iki hal oxşardır və belə halda sual əvəzliliklərinin funksiyasından danışmaq düzgün olardı. Çünki Ə.Abdullayevin də qeyd etdiyi kimi, bu hal “budaq cümlənin növünə təsir göstərmir” [2, s.175]. Bundan əlavə, qeyd olunan əvəzliliklər sual əvəzliyi olaraq qalır. Burada “nisbi sözlər” və “əlaqələndirici sözlər” terminlərinin işlənməsi özünü doğrultmur.

Kim, *nə* əvəzlilikləri haqqında danışarkən Ə.Ə.Xəlilov qeyd edir ki, bu əvəzliliklərin ritorik suallarda istifadə olunması onların nisbi əvəzliliklərə çevrilməsində keçid mərhələsi təşkil edir. Bunu o, Q.A.Abdurraxmanova istinadla qeyd edir [34, s. 181]. Ə.Ə.Xəlilovun bir qədər əvvəl gətirdiyi misal cümləyə diqqət yetirək: Ona *kim* ixtiyar verib qapımızı kəsib bizi söysün

(B.Bayramov) [34, s.181]. Doğrudur, bu cümlədə *kim* sual əvəzliyi ritorik sualda istifadə olunub, amma yenə də sual əvəzliyi olaraq qalır.

Bir qədər sonra Ə.Ə.Xəlilov yazır: “Sual məzmunu daşdıqda, sual cümlələrinin tərkibində işlənərək, cavab cümləsində qeyri-sual məzmunlu sözlə əvəz olunmaq tələb etdikdə, bunlara sual əvəzliyi kimi baxmaq lazımdır, haqqında danışdığımız əvəzliliklər sual məzmunlu olmayıb, cümlələr arasında əlaqə vasitəsinə çevrildikdə, mürəkkəb cümlənin tərəflərini birləşdirməyə xidmət etdikdə isə onlara nisbi əvəzlilik kimi baxmaq lazımdır [34, s.181]. Ə.Ə.Xəlilovun qeydləri ilə razılaşmaq mümkün deyil.

Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasına əvəzliyin bir növü olaraq “nisbi əvəzliyi” gətirmək düzgün deyildir. Bu münasibətlə Y.M.Seyidov qeyd edir ki, *kim, nə, hara, hansı, neçə, haçan* sual əvəzlilikləri “nisbi əvəzliliklər” adı altında M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” əsərinin 1983-cü il nəşrində verilmişdir və “Nəzərdə tutulur ki, bu əvəzliliklər sual cümlələrində sual əvəzlilikləridir, yəni onlar sual məqsədi ilə işlədilsə, sual əvəzlilikləridir, əgər onlar tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında köməkçi vasitələr kimi iştirak edərsə, nisbi əvəzliliklərdir. Belə izahatın, belə təqdimatın qeyri-elmiliyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, kitabdakı “nisbi əvəzlilik” bölməsi, əslində kitabın müəllifinə (M.Hüseynzadəyə) məxsus deyildir. Həmin hissə kitabın redaktoru prof. Ə.Abdullayev tərəfindən dərsliyə əlavə edilibdir” [43, s. 302].

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir çox tiplərində işarə və sual əvəzliliklərinin mətnyaratma xüsusiyyəti bütün türk dillərinə, o cümlədən oğuz dillərinə də xas xüsusiyyətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Ə.Xəlilovun göstərdiyi kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsində iştirak edən sual və işarə əvəzliliklərinə, həmçinin onların bir sıra köməkçi sözlərlə birləşib, mənəçalarlıqlar yaradan forma-

larına türk dillərinin hamısında rast gəlinir. Buraya aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. İşarə əvəzlilikləri və onlarla düzələn bir sıra konstruksiya-lar: Azərbaycan dilində: *bu, həmin, o, elə, belə, eləsi, elələri, bu-rası, orası, budur, odur, belədir, elədir, ondadır, burasındadır (ki), orasındadır (ki), burasıdır (ki), orasıdır (ki)* və s.

İşarə əvəzlilikləri zaman, yer bildirən sözlərlə, qoşmalarla, həmçinin *o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki, o zamandan ki, o vaxtdan ki, o gündən ki, o gün ki, o yerə ki, o yerdə ki, o yerdən ki, o yerdə ki, oraya ki, orada ki, oradan ki; ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki, o səbəbə ki, ondan ... ki, o qədər, o dərəcədə, o dərəcəyə, o yerə* və s. tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayır [87].

Məsələn: Ancaq bu da tamamilə aydındır ki, neftin miqdarı *son dərəcə* azdır, sənaye əhəmiyyəti isə çox cüzdür (H.Mehdi. Qara daşlar); Yaşı otuzu keçən, ya qırxa yaxın bir *neçələri* də vardır ki, kənardan *bunlara* tamaşa edir, ancaq gülmürdülər (Ə.Əbülhəsən. Dostluq qalası); *Nə qədər ki*, bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənin yolunda başlarından keçərlər (C.Məmmədquluzadə); *İgid odur ki*, dərddli gündə özünü itirməsin (M.İbrahimov. Böyük dayaq); *Kim* yüzəcən yaşamasa, günah *onun* özündədir (O.Sarıvəlli).

2. Sual əvəzlilikləri və onlarla əmələ gələn birləşmələr: kim, nə, hara, hansı, neçə, niyə, haçan, nə qədər, o qədər və s. tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayır.

İndi *nə* buyurursunuz, onu yerinə yetirək (Ə.Abasov. Zəngə-zur); Xalq malının qəpiyi də oddur, *hara* qoydun, oranı da yan-dıracaq (S.Rəhimov. Saçlı, I); Hansı buğanın kəlləsi dözümlü olsa, biz onu döllük üçün saxlayacağıq (S.Rəhimov. Saçlı, I); İndi *niyə* belə eləyir, başa düşmürəm (İ.Əfəndiyev. Söyüdlü arx).

Türkmən dilində: kim, nəme, nəçe, şonça, şeyle, şol, her kim, o.

Şeylə əurrüñleri kim etse, şol etsin. (A.Gowşudow); *Her kim güçli bolsa, şol yeñer*; *Kim köp işlese, şol köp hak alar*; *Kim onuñ bilen ham-çam bolsa, suwı-da şol içdi.* (B.Kerbabaýew); *Her kim güyçli bolsa, oña pir diyerler.* (Magtimguli) və s.

L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində əvəzliliklər və onların birləşmələri ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra növlərinə aid misal-cümlələr vermişdir:

1) *ne, angı: Kim yerdä işleer, o biler, ne o dostluk.* (Budjak dan yerleri); *Kim orai girer, o geeri çıkmeer* (Folklor);

2) *bölä, ölä, niyə, nasıl:* *Niye çagici, ölä dä oyunju; Niye malın, ölä dä kabın* (Gagauz folkloru);

3) *nasıl, nəäni (nə yana):* *Sorerım brigadira, nasıl yetiştir-dilär çok işi bunca hızlı hem islää yapmaa* (Budjak dan yerleri); *Süelim size birkaç laf, niye geçiy bizde sidänkala(r)* (Laf); *Bulamazmışlar, nası kurtulsunnar zulumdan* (Budjak dan yerleri);

4) *ani (hansı), angı, o türlü:* *Küün karşıkı yamacında, ani hayvannar her yılın çiyñärdilär, patikacılar sıra-sıra çıkardılar taa paylar başına* (N.Tanasaoglu); *A bu çarıkları, ani bän gittim Çelyabinä, onnarı istedik yollamaa batümnan evä; Bitirecekler şkolayı, angısını beyeneceklär* (Budjak dan yerleri);

5) *açan, nezaman, nekadar, nesoy:* *Açan kaar kapleer meraları, toplaner gençlär sidankaya; Üç gün geçti, nicä Vera çıkmış evdän; Nesoy oolum gitti slujbaya, gelinim taa çok bendä yaşıyer;*

6) *näanda, nerdä, nəanı, nereyi, näandan, nerdän, neresi:* *Neredä uşak çok, orada şamata da büyük; Onu nəanı koyurmuş-lar, o orda yapırmış iş; Astronom dooruttu bülürü orayı, nəan-dan şafk gelirdi.*

Burada verilmiş misal-cümlələri biz L.A.Pokrovskayanın kitabından götürdük [76, s.69-81].

Əvəzliliklər başqa oğuz dillərində olduğu kimi, türk dilində də baş və budaq cümlələr arasında əlaqə vasitələrindən biri olaraq işlənir. A.N.Kononov *bunun için, bundan dolayı, bundan*

ötürü, bu yüzden, bunun üzerine, onun için, onun üzərinə bu sayede, o sayede və s. əvəzliliklərin köməyiylə düzəlmiş bağlayıcıları ətraflı izah etmiş və bir sıra misal cümlələr vermişdir [69, s.538-547].

Oğuz dillərinin müqayisəli sintaksisində tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayan əvəzliliklərin, həmçinin əvəzlilik birləşmələrinin tədqiqinə geniş yer verilmişdir [39, s.94-174]. Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid akademik qrammatikada da bu problem geniş tədqiq edilmişdir [36, s.350-423].

Ə.M.Əliyev də Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrə həsr etdiyi tədqiqatında tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən, bağlayan vasitələr üzərində dayanmışdır [15].

Göründüyü kimi, əvəzliliklər təklikdə, həm də bir sıra sözlərlə birləşib tabeli mürəkkəb cümlələrdə onun tərkib hissələri arasında əlaqə vasitələrindən biri olaraq çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, oğuz dilləri tabeli mürəkkəb cümlələrinin tərkib hissələrini bağlayan əvəzliliklər leksik baxımdan oxşardır. Əsas fonetik fərqlər özünü göstərir. Buna baxmayaraq tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində vahid qanunauyğunluq vardır. Bu da türk dillərinin tabeli mürəkkəb cümlələrinin strukturunda olan vahid qanunauyğunluqla əlaqələndirilə bilər.

Yekun olaraq qeyd edirik ki, türk dillərinin sintaksisi sahəsində fərqli cəhətlər azdır, bu da tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələrin əlaqələnmə prinsiplərində öz əksini tapır.

Bəhsə aid sual və tapşırıqlar:

1. Mikromətn nədir?
2. Mikromətnin bağlanması hansı vasitələr iştirak edir?

NƏTİCƏ

Aparılmış həmin tədqiqat işinin yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Türk dillərinin, o cümlədən cənub-qərb qrupu türk dillərinin (oğuz qrupu) qrammatik quruluşunun tədqiqi işinə M.Kazımbəy dövründən başlanılmış, XX əsrin ortalarından bu iş sürətlə irəliləmişdir. Ötən əsrin 50-ci illərindən keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dillərinin tədqiqinin inkişafı çox sürətlə davam etdirilmişdir. Bu sahədə əsaslı tədqiqat aparılmış, doktorluq və namizədlik dissertasiyaları yazılmış, ayrı-ayrı türk dillərinin ali məktəblər üçün dərslikləri və akademik qrammatikaları yazılmışdır. Amma dillərin morfoloji və sintaktik quruluşlarının tədqiqi sahəsində yenə də bir çox həll olunmamış məsələlər qalmaqdadır. Belə məsələlərdən biri də əvəzliliklər və onların semantik təsnifatı, həmçinin onların mətnyaratma funksiyalarıdır. Bir sıra tədqiqatçılar şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmiş formalarını ayrıca bir əvəzlik qrupu – yiyəlik əvəzlilikləri kimi tədqiq edirlər. Bundan başqa, bəzi tədqiqatçılar sual və işarə əvəzliliklərinin müxtəlif şəkilçilər qəbul etmiş formalarını nisbi əvəzlik adlandırıb əvəzliyin ayrıca bir qrupu hesab edirlər. Bu cür nöqsanlar ali məktəb dərsliklərində, tədqiqatlarda, hətta bu dillərin akademik qrammatikalarında da özünə yer almışdır.

2. Əvəzliliklərin türk dillərində tarixi son tədqiqatlara görə hətta 6 min il bundan əvvəl, şumer dili dövrünə təsadüf edir.

3. Oğuz dillərində əvəzliliklərin etimoloji və tarixi inkişafı məsələlərinə xüsusi tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, əvəzliliklər oğuz dillərinin dördündə də ən çox işlək olan söz qrupudur. Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklər az bir qrup sözlərdən ibarətdir. Amma yazıda tez-tez işlənir.

4. Oğuz dillərində işlənən əvəzliliklərin çoxu mənə və funk-

siyalarına görə bir o qədər də fərqlənmir. Amma onlar arasında fonetik fərqlər vardır. Bu da təbii haldır. Çünki hər bir oğuz dilinin fonetik quruluşunda özəlliklər mövcuddur.

5. Əvəzlilər mətnin təşkilində xüsusi rola malikdir. Mətn dedikdə, bir cümlədən tutmuş bütöv bir romana qədər nitq və yazı məhsulu nəzərdə tutulur. Mətn özəlliklərinə görə makromətn və mikromətn olmaqla iki yerə bölünür.

Makromətn dedikdə, bir abzas və ondan böyük nitq parçası nəzərdə tutulur. Əlaqəli, iri mətn bir çox vasitələrlə bağlanır ki, bu da son dövrün bir sıra tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Mətni bağlayan, onun tərkib hissələrini əlaqələndirən formal vasitələrdən biri də əvəzlilərdir. Əvəzlilər mətnə ardıcıl əlaqənin yaranmasında xüsusi rola malikdir. Bəzən elə mətnlərə rast gəlinir ki, bütöv bir mətn, özü də irihəcmli mətn, əvvəldə verilmiş bir əvəzliyin açılmasına, genişləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Belə mətnlərdən biri də Ə.Haqqverdiyevin “Şeyx Şaban” hekayəsidir. Hekayə Ə.Ə.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, “Mən o Şeyx Şabanı deyirəm ...” cümləsinin izahına həsr olunmuşdur.

6. Makromətnin yaranmasında əvəzlilərdən ən çox istifadə olunanları şəxs, sual və işarə əvəzliləridir.

7. Əlaqəli mikromətn dedikdə tabeli mürəkkəb cümlələr nəzərdə tutulur. Bu cümlələrin tərkib hissələri olan baş və budaq cümlələrin əlaqələnməsində formal əlaqə vasitələrindən ən çox işlənəni işarə və sual əvəzliləridir. İşarə və sual əvəzliləri bəzən müxtəlif şəkildə qəbul edib yeni formalara düşür və baş və budaq cümlələrin əlaqələnməsində iştirak edir. Əvəzlilərin şəkildə və başqa sözlər qəbul edib birgə işlənməsini əsas tutub onları nisbi əvəzlilər də adlandırırırlar. Bu isə müvafiq işarə, sual və başqa əvəzlilərin şəkildə qəbul etmiş formalarından başqa bir şey deyildir.

8. Makromətnin və mikromətnin bağlanması iştirak edən əvəzlilərin funksional vəzifəsində oğuz dilləri arasında fərqlər

Oğuz dillərində əvəzlilər və onların mətn yaranmasında rolu

nəzərə çarpmır. Ümumən qeyd etmək lazımdır ki, oğuz dillərinin morfoloji quruluşu, o cümlədən, sintaktik quruluşu dil tarixində demək olar ki, ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Yad dillər türk dillərinin morfoloji və sintaktik quruluşunu dəyişdirə bilməmişdir. Sovet dövründə rus dili sintaksisinin Azərbaycan və türkmən dillərinə cüzi təsirini istisna etmək olar.

**Oğuz qrupu türk dillərinin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz)
Ə L İ F B A S I**

№	Azərbaycan dili		türk dili		türkmən dili		qaqauz dili	
	hərflər		hərflər		hərflər		hərflər	
	<i>çap şəkli</i>	<i>oxusu</i>	<i>çap şəkli</i>	<i>oxusu</i>	<i>çap şəkli</i>	<i>oxusu</i>	<i>çap şəkli</i>	<i>oxusu</i>
1	Aa	<i>a</i>	Aa	<i>a</i>	Aa	<i>a</i>	Aa	<i>a</i>
2	Bb	<i>be</i>	Bb	<i>be</i>	Bb	<i>be</i>	Ä ä	<i>ə</i>
3	Cc	<i>ce</i>	Cc	<i>ce</i>	Çç	<i>çe</i>	Bb	<i>be</i>
4	Çç	<i>çe</i>	Çç	<i>çe</i>	Dd	<i>de</i>	Vv	<i>ve</i>
5	Dd	<i>de</i>	Dd	<i>de</i>	Ee	<i>e/ye</i>	Gg	<i>qe</i>
6	Ee	<i>e</i>	Ee	<i>e</i>	Ä ä	<i>ə(æ)</i>	Dd	<i>de</i>
7	Əə	<i>ə</i>	Ff	<i>fe</i>	Ff	<i>ef</i>	Ee	<i>e/ye</i>
8	Ff	<i>ef</i>	Gg	<i>ge</i>	Gg	<i>qe</i>	Jj	<i>je</i>
9	Gg	<i>ge</i>	Ğğ	<i>yumşaq ge</i>	Hh	<i>he/x</i>	Cc	<i>ce</i>
10	Ğğ	<i>ğe</i>	Hh	<i>he</i>	İi	<i>ı</i>	Zz	<i>ze</i>
11	Hh	<i>he</i>	ıı	<i>ı</i>	Jj	<i>j/dz</i>	İi	<i>i</i>
12	Xx	<i>xe</i>	İi	<i>i</i>	Žž	<i>ze</i>	Yy	<i>ye</i>
13	ıı	<i>ı</i>	Jj	<i>je</i>	Kk	<i>ke/qe</i>	Kk	<i>ke</i>
14	İi	<i>i</i>	Kk	<i>ke</i>	Ll	<i>el</i>	Ll	<i>el</i>
15	Jj	<i>je</i>	Ll	<i>le</i>	Mm	<i>em</i>	Mm	<i>em</i>
16	Kk	<i>ke/ka</i>	Mm	<i>me</i>	Nn	<i>en</i>	Nn	<i>en</i>
17	Qq	<i>qe</i>	Nn	<i>ne</i>	Ňň	<i>eŋ</i>	Oo	<i>o</i>
18	Ll	<i>el</i>	Oo	<i>o</i>	Oo	<i>o</i>	Öö	<i>ö</i>
19	Mm	<i>em</i>	Öö	<i>ö</i>	Öö	<i>ö</i>	Pp	<i>pe</i>
20	Nn	<i>en</i>	Pp	<i>pe</i>	Pp	<i>pe</i>	Rr	<i>er</i>
21	Oo	<i>o</i>	Rr	<i>re</i>	Rr	<i>er</i>	Ss	<i>se</i>
22	Öö	<i>ö</i>	Ss	<i>se</i>	Ss	<i>es</i>	Tt	<i>te</i>
23	Pp	<i>pe</i>	Şş	<i>şe</i>	Şş	<i>şe</i>	Uu	<i>u</i>
24	Rr	<i>er</i>	Tt	<i>te</i>	Tt	<i>te</i>	Üü	<i>ü</i>
25	Ss	<i>se</i>	Uu	<i>u</i>	Uu	<i>u</i>	Ff	<i>ef</i>
26	Şş	<i>şe</i>	Üü	<i>ü</i>	Üü	<i>ü</i>	Hh	<i>he</i>
27	Tt	<i>te</i>	Vv	<i>ve</i>	Ww	<i>ve</i>	Tt	<i>tse</i>
28	Uu	<i>u</i>	Yy	<i>ye</i>	Yy	<i>yı</i>	Çç	<i>çe</i>
29	Üü	<i>ü</i>	Zz	<i>ze</i>	Ýý	<i>ye</i>	Şş	<i>şe</i>
30	Vv	<i>ve</i>			Zz	<i>ze</i>	ıı	<i>ı</i>
31	Yy	<i>ye</i>						
32	Zz	<i>ze</i>						

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif”, 1974, 417 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, “Səda”, 1999, 344 s.
3. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1988, 190 s.
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif”, 1998, 281 s.
5. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, “Maarif”, 1998, 278 s.
6. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, “Elm”, 1974, 231 s.
7. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989, 361 s.
8. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Bakı, Azərb.EA nəşri, 1960, 334 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı, “Elm”, 1964.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, “Elm”, 1980.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı, “Elm”, 1983, 554 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Bakı, “Elm”, 1987, 541 s.
13. Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi (məqalələr və tezislər). Bakı, “Qorqud”, 1997.
14. Dilçilik ensiklopediyası. I c., Bakı, “Mütərcim”, 2006, 514 s.
15. Əliyev Ə.M. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri. Bakı, “Maarif”, 1992, 190 s.
16. Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N., Abbasov Ə. Azərbaycan dili 10-11-ci siniflər. Bakı, “Təhsil”, 2004, 295 s.

17. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə. Bakı, “Maarif”, 1973, 356 s.
18. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı, “Maarif”, 2007, 347 s.
19. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzlik. Müasir Azərbaycan dili. II c. Morfologiya. Bakı, “Elm”, 1980, s.146-190.
20. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. // Azərb SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1969, №1, s.65-70.
21. Xıdırov M.N. Türkmən dilinin tarixindən materiallar. Aşqabat: Türkməndövlətokuşpedneşir, 1962, 393 s.
22. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər (Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında). Bakı, “Elm”, 1986, 202 s.
23. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, 580 s.
24. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Nurlan”, 2008, 499 s.
25. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 398 s.
26. Qaraşarlı Ç. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – türklər. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009, 278 s.
27. Qasımov İ. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, “Mü-tərcim”, 2007, 261 s.
28. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, “Nurlan”, 2005, 475 s.
29. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, “Elm”, 2001, 143 s.
30. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “ADU nəşriyyatı”, 1959, 77 s.
31. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962, 369 s.
32. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı,

- “Maarif”, 1968, 162 s.
33. Musayev Oruc Türksevər. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007, 587 s.
  34. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 509 s.
  35. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, “APİ nəşriyyatı”, 1961, 188 s.
  36. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. III c. Bakı, “Elm”, 1981, 440 s.
  37. Naxçıvan MR-nın dialekt və şivələri. Bakı, “Elm”, 1962, 320 s.
  38. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası. II h., Morfologiya. Bakı, “Elm”, 1986, 132 s.
  39. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, III c. Sintaksis. Bakı, BSU, 2002, 191 s.
  40. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2002, 475 s.
  41. Rüstəmov R.Ə. Türk dilinin morfologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, 208 s.
  42. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 301s.
  43. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 374 s.
  44. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1968, 420 s.
  45. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, “Maarif”, 1982, 325 s.
  46. Zeynalov F.R. Əvəzlik // Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Bakı, Azərb.EA nəşri, 1960, s.78-92.
  47. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, “Maarif”, 1971, 311 s.
  48. Zeynalov F.H. Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri. Bakı, “Mütərcim”, 1999, 268 s.

Rus dilində:

49. Айдаров Г. Лексика языка енисейско-орхонских и талсских памятников древнетюркской письменности. Автореф. дис. ... док. фил. наук., Баку, 1974, 41 с.
50. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата: Наука, 1971, 398 с.
51. Айляров Ш.С. Учебник турецкого языка. Из-во: МУВ, 1954, 405 с.
52. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская Энциклопедия, 1966, 606 с.
53. Боржаков А. Местоимения в современном туркменском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Ашхабад, 1964, 22 с.
54. Барабаш Е.В. Анафорическое и катафорическое употребление определенного артикля. М., 1982.
55. Ван Дейк Т. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. М.: Прогресс, 1978, с.259-336.
56. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Высшая школа, 1972, 614 с.
57. Гагаузского-русско-молдавский словарь. М.: Советская Энциклопедия, 1973, 664 с.
58. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, 138 с.
59. Грамматика азербайджанского языка. Фонетика, морфология и синтаксис. Баку, "Эльм", 1971, 441 с.
60. Грамматика современного якутского литературного языка. М.: Наука, 1982, 496 с.
61. Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970, 767 с.
62. Грамматика туркменского языка. Фонетика и морфология. Ашхабад: Ылым, 1970, 503 с.

63. Грамматика башкирского языка. М.: Наука, 1981, 467 с.
64. Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик: Ельбрус, 1976, 571 с.
65. Давыдова Г.А. К проблеме происхождения семантики личного местоимения 3-го лица. // Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тезисы, докладов и сообщений. Алма-Ата, 1976, с.124-126.
66. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
67. Исхаков Ф.Г. Местоимения // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков II ч. Морфология. М.: Наука, 1956, с.208-262.
68. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956, 596 с.
69. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960, 446 с.
70. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников, VII-IX вв. Л.: Наука, 1980, 254 с.
71. Курбанов А.А. и др. Туркменский язык. ч.-1, Ашхабад: Туркмениздат, 1964, 355 с.
72. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. М.: Просвещение, 1988, 240 с.
73. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, 448 с.
74. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Наука, 1969, 308 с.
75. Паранджи Ф.Л. Местоимение в письменных памятниках азербайджанского языка (XIV-XIX века). Автореф. дис. ... канд.фил.наук., Баку, 1978, 20 с.
76. Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. М.: Наука, 1978, 203 с.
77. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка, фонетика и морфология. М.: Наука, 1964, 298 с.

78. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Кишинев: Луминарь, 1970, 62 с.
79. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашахабад: Ылым, 1975, 334 с.
80. Пфютце М. Грамматика и лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, М.: Прогресс, 1978, с.218-242.
81. Николаева Т.С. Лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, М.: Прогресс, 1978, с.5-39.
82. Русская грамматика. Ч.I, М.: Наука, 1982, 783 с.
83. Словарь иностранных слов. М.: Советская Энциклопедия, 1964, 784 с.
84. Современный татарский литературный язык. М.: Наука, 1971, 310 с.
85. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М.: Высшая школа, 1973, 212 с.
86. Тукан Б.П. Вулканештский диалект гагаузского языка. Автореф.дис. ... канд.фил.наук. Кишинев, 1965, 20 с.
87. Халилов А.А. Синтаксическая роль указательных местоимений в азербайджанском и татарском языках. Автореф.дис. ... канд.фил.наук. Баку, 1974, 34 с.
88. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка.
89. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л.: Наука, 1977, 191 с.
90. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные слова). Л.: Наука, 1987, 150 с.

Başqa türk dillərində:

91. Baylıyev X. Saylanan işler. Aşqabat: İlim, 1981, 237 s.
92. Xəzirki zaman türkmen dili. P.K.Azımovun, M.N.Xıdıro-

- vun, Q.Sopiyewiñ redaksiyası bilen. Aşqabat, 1960, 550 s.
93. Xıdırow M.N. Türkmen diliniñ tarixindən materiallar. Aşqabat: Turkmendöwletokuppedneşir, 1962, 393 s.
94. Tanosoqlu D. Ana dili. Okumak şem qrammatika IV klass için. Kişinev: Lumina, 1992, 223 s.
95. Türkmen diliniñ sözlüqi. Aşqabat: İlim, 1962, 866 s.
96. Türkmen diliniñ qrammatikasy. II bölüm. Aşqabat: İlim, 1977, 279 s.
97. Türkce-rusca sözlük. M.: Русский язык, 1977, 966 s.

Bədii ədəbiyyat:

98. Aşiq Ələsgər. İkinci kitab. Bakı, 1972, 327 s.
99. Azadlıq qəz., 2010, 11 avqust.
100. Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı. Bakı, 1987, 295 s.
101. Həmid Arzulu. Qaçaq Quşdan. Bakı, “Yazıçı Ədəbi Nəşrlər evi”, 2000, 300 s.
102. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı, “Yazıçı”, 1982, 382 s.
103. Mirələmov H. Vicdanın cəzası. Bakı, “Nurlan”, 2005, 272 s.
104. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 484 s.
105. Süleymanov M. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, “Dövlət nəşriyyatı”, 1993, 451 s.
106. Süleymanov M. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, “Dövlət nəşriyyatı”, 1993, 248 s.
107. Vaqif M.P. Seçilmiş şeirləri. Bakı, 1978, 159 s.
108. “Yeni Müsavat” qəzeti. 27 avqust 2010
109. Deryayev X. İqbal. Aşqabat, “Turkmenistan neşriyyatı”, 1962, 698 s.
110. Göroğlu. Aşqabat, 1958, 627 s.
111. Gowşudow A. Saylanan eserler. c.2., Aşqabat, “Turkmenistan neşriyyatı”, 1956, 469 s.
112. Gowşudow A. Eserler. T.1. Mähri-Wepa. Aşqabat, 1955, 338 s.

113. Eminesku Mihawy luçaferul. Kisinev, 2009, 71 s.
114. Eminesku M. Çoban yıldızı – çulpan. Kişinev, 2009, 71 s.
115. Kerbabayew B. Nebitdag. Aşqabat, 1957, 571 s.
116. Maqtımqulu Saylanan eserler. İki tomluk. II t. Aşqabat, “Türkmenistan neşriyyatı”, 1983, 298 s.
117. Mehmet Altun. Özgürlük Notları. Tekfen vakfi. İstambul, 2008, 149 s.
118. Nursähedow A. Gudraty görseň. Aşqabat, “Türkmenistan Döwlet Nəşriyyatı”, 1975, 72 s.
119. Sejdi. Sajlanan Eserler. Aşqabat, “Türkmenistan Döwlet Nəşriyyatı”, 1959, 168 s.
120. Seýtäkow B. Bedirkent. Aşqabat, 1972, 442 c.
121. “Türkmen dili” qazeti. 7 yanvar 2009.
122. Vakkasoğlu V. Bir destandır. Çanakkale. İstambul, 2004, 381 s.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Giriş. Əvəzlilərin mahiyyəti.....	5
Oğuz dillərində əvəzliyin leksik-semantik qrupları.....	12

I FƏSİL ŞƏXS VƏ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

1.1. Şəxs əvəzliləri və onların qrammatik, funksional- semantik xüsusiyyətləri.....	23
1.2. Şəxs əvəzlilərinin hallanması.....	43
1.3. İşarə əvəzliləri və onların qrammatik, funksional- semantik xüsusiyyətləri.....	49
1.3.1. Oğuz dillərində işarə əvəzlilərinin mənşəyi.....	51
1.3.2. İşarə əvəzlilərinin semantik xüsusiyyətləri.....	56

II FƏSİL SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

2.1. Sual əvəzlilərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri.....	62
2.2. Sual əvəzlilərinin semantik-funksional xüsusiyyətləri.....	79

III FƏSİL MƏTN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

3.1. Mətn və onun mahiyyəti.....	90
3.2. Makromətnin yaranmasında əvəzlilərin rolu.....	97
3.3. Mikromətnin yaranmasında əvəzlilərin rolu.....	123
Nəticə.....	131
Oğuz qrupu türk dillərinin əlifbası.....	134
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	135

Гюльнара Ибрагим гызы Гурбанова

Местоимения в огузских языках и
их роль в текстообразовании
(*Учебное пособие*)

Gülnarə İbrahim qızı Qurbanova

Oğuz dillərində əvəzlilər və
onların mətn yaranmasında rolu
(*Dərs vəsaiti*)

Nəşriyyatın müdiri:
Kompüter tərtibatı:
Korrektor:

Əhməd Ziyəddinoğlu
Hacı İsmayılov
Ramin Rəsulov

Yığılmağa verilib: 20.02.2016

Çapa imzalanmış: 01.04.2016

Kağız formatı: 60x84, 1/16

Fiziki çap vərəqi: 9

Tirajı: 100

Kitab Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küç. 93.